

ACADEMISCH AFSCHIED

24 SEPTEMBER 2010

DE PERMANENTE
CRISIS VAN DE
DEMOCRATIE

JACQUES THOMASSEN

UNIVERSITEIT TWENTE.

JACQUES THOMASSEN

DE PERMANENTE CRISIS VAN DE DEMOCRATIE

AFSCHEIDSREDE
OP VRIJDAG
24 SEPTEMBER 2010

DOOR

JACQUES THOMASSEN

1. INLEIDING¹

Als u zo'n honderd jaar geleden in een democratisch land had willen wonen, had u daarvoor de halve wereld over moeten reizen. Aan het begin van de twintigste eeuw was Nieuw-Zeeland het enige land ter wereld dat we op grond van de maatstaven van nu een democratie zouden kunnen noemen. Aan het eind van de twintigste eeuw waren er dat 86² (Lijphart 2000: 3) en was er op het Europese continent geen land meer te vinden waar niet tenminste de eerste soms wat moeizame stappen op weg naar een democratisch stelsel waren gezet. De twintigste eeuw wordt dan ook met recht de eeuw van de democratie genoemd (Freedom 1999). Maar in diezelfde twintigste eeuw is er ook geen decennium te vinden waarin niet gesproken werd over een crisis van de democratie. Ik wil eerst met u bespreken hoe het toch komt dat de discussie over een crisis van de democratie van geen ophouden weet. Vervolgens zal ik ingaan op de paradox dat juist in de periode dat de democratie zijn grootste triomfen viert de democratie in een diepe crisis lijkt te zijn beland. Tenslotte zal ik mijn blikveld geleidelijk vernauwen tot de al even permanente crisis van de democratie in Nederland.³

2. DE PERMANENTE CRISIS VAN DE DEMOCRATIE

Een zekere somberheid over de toekomst van de democratie om niet te zeggen een regelrecht cultuurpessimisme heeft de representatieve de-

---

1 Ik ben Elwin Reimink erkentelijk voor zijn onderzoeksassistentie.

2 Hoeveel democratiën er precies zijn is uiteraard afhankelijk van de criteria die men daarvoor hanteert. Volgens gegevens van Freedom House waren er op het eind van de vorige eeuw 119 'electoral democracies'. De 86 landen waar Lijphart naar verwijst voldoen daarnaast aan het criterium 'respectful of basic human rights and the rule of law' (Zie Keane 2009: 670).

3 En ook de discussie over de permanente crisis van de democratie lijkt permanent te zijn. Zie o.m. Van Deth 1993.

mocratie gedurende zijn gehele ontstaansgeschiedenis vergezeld. Daar zijn vele oorzaken voor te noemen, maar de belangrijkste daarvan hebben te maken met het democratiebegrip zelf. Democratie is een ideaal dat in werkelijkheid nooit optimaal bereikt zal worden, maar altijd wel wat te wensen over laat. En als men die discrepantie maar zwaar genoeg aandikt, is er altijd wel een reden te bedenken om van een crisis te spreken. Maar belangrijker is dat wat de democratie te wensen overlaat, sterk afhankelijk is van de criteria die men daarvoor hanteert. En over die criteria valt met rede te twisten. Democratie is het klassieke voorbeeld van een 'essentially contested concept'.⁴ Er is niet één onbetwist stelsel van waarden dat aan de democratie ten grondslag ligt, maar het moderne democratiebegrip is gebaseerd op twee pijlers: enerzijds het beginsel dat de soevereine macht door of in elk geval namens het volk wordt uitgeoefend, anderzijds het beginsel dat die macht aan banden is gelegd om de vrijheid van individuele burgers te waarborgen. Anders gezegd, in het moderne democratiedenken zijn in feite twee normatieve theorieën met elkaar verzoend. De eerste wordt wel de collectivistische of populistische theorie genoemd.⁵ Hierin staan de (politieke) gelijkheid en de volkssoevereiniteit centraal. Dit zou men ook de zuiver democratische theorie kunnen noemen. De tweede normatieve theorie is de individualistische of liberale theorie waarin de individuele vrijheid en de rechtstaat centraal staan. De belangrijkste principes van de rechtsstaat in een ruime betekenis van het woord betreffen de onderschikking van de overheid aan de wet, de machtenscheiding, en de waarborging van de rechten van minderheden en het individu, vooral ten opzichte van de staat (Dahl 1956; Riker 1982; Scharpf 1975; Thomassen 1991a).

---

4 Het begrip 'essentially contested concept' werd gemunt door de Britse sociale wetenschapper W.B. Gallie. Hij gebruikte het democratiebegrip als zijn belangrijkste voorbeeld. Zie O'Donnel 2007.

5 Overigens niet te verwarren met populisme, al kan het populisme worden beschouwd als een doorgeschoten vorm van de populistische theorie. Voor het spanningsveld tussen populisme en de beginselen van de rechtsstaat, zie o.m. Canovan 1999, Kornhauser 1960, Te Velde 2010, Zijderveld 2009.

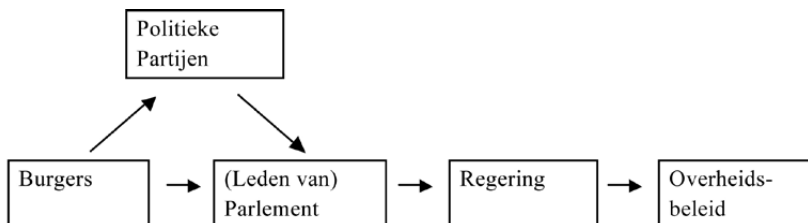
3. TWEE VISIES OP DE REPRESENTATIEVE DEMOCRATIE

Deze theorieën gaan gepaard met twee verschillende normatieve visies op de representatieve democratie. In het verlengde van de collectivistische visie wordt de representatieve democratie als een surrogaat voor de directe democratie gezien, als 'a sorry substitute for the real thing' (Dahl 1982: 13). Het besluitvormingsproces in de representatieve democratie moet dan ook zo ingericht worden dat de wil van (de meerderheid van) het volk zo onvervormd mogelijk wordt vertaald in overheidsbeleid. In de liberale traditie daarentegen wordt de representatieve democratie in het geheel niet gezien als een surrogaat voor de directe democratie, maar als een staatsvorm sui generis, die ook niet naar de maatstaven van de directe democratie beoordeeld mag worden. In de institutionele vormgeving van de democratische rechtsstaat kan het ene dan wel het andere uitgangspunt de overhand krijgen. Met een verwijzing naar het onderscheid tussen de beide hiervoor genoemde democratische tradities maakt Lijphart (Lijphart 1984 en 1999) een onderscheid tussen twee *models of democracy*, het *majoritarian of Westminster model* en het *consensusmodel* van de democratie. Zoals de benaming *Westminstermodel* al duidelijk maakt kan het Britse stelsel als prototype van het *majoritarian model* gelden. Als prototype van het consensusmodel geldt wat Lijphart in zijn eerdere werk nog een *consociational democracy*, ofwel pacificatiedemocratie noemde.⁶

---

⁶ Helemaal identiek zijn een pacificatiedemocratie en een consensus democracy overigens niet. Zie Lijphart en Spruyt 1991.

Enigszins gesimplificeerd kan men de beide uitgangspunten en modellen beschrijven aan de hand van figuur 1.⁷

Figuur 1 Schematische voorstelling van de representatieve democratie.

Het Westminster model is er in al zijn vezels op gericht via de verkiezingen een duidelijke parlementaire meerderheid te creëren van bij voorkeur één partij die onmiddellijk de regeringsmacht overneemt en zijn verkiezingsprogramma ten uitvoer brengt. En daarmee wordt – althans in theorie – de wil van de meerderheid van de kiezers onmiddellijk ten uitvoer gelegd. In dit model kan men figuur 1 zien als een keten van op-eenvolgende principal-agent relaties waarin iedere agent onverkort de wil van zijn principal uitvoert. Voor *Her Majesty's Opposition* zit er – met enige overdrijving – weinig anders op dan de volgende verkiezingen af te wachten: nieuwe verkiezingen, nieuwe kansen. In een consensusdemocratie daarentegen wordt bij iedere schakel de wil van de meerderheid gedempt: verkiezingen zijn niet zozeer gericht op de vorming van een meerderheid maar op een zo goed mogelijke afspiegeling van de verschillende politieke stromingen en maatschappelijke groeperingen. Leden van het parlement zijn niet de lasthebbers van hun kiezers maar krijgen een vrij mandaat om op basis van een eigen afweging

7 Politieke partijen zijn hier buiten de hoofdlijn geplaatst omdat deze in de klassieke politieke representatie theorieën eenvoudigweg niet voorkomen. Zo komt in het klassieke werk van Pitkin geen enkele verwijzing naar politieke partijen voor!, ook al geldt sinds jaar en dag het adagium van Schattschneider 'democracy is unthinkable save in terms of political parties' (Pitkin 1967, Schattschneider 1942). Voor een systematische uiteenzetting van de rol van politieke partijen in de representatieve democratie, zie o.m. Manin 1997, Katz 1997, Klingemann, Hofferbert en Budge 1994, Ranney 1954.

het algemeen belang te dienen. Breed samengestelde coalities en een dualistische verhouding tussen regering en parlement staan er vervolgens borg voor dat niet alleen de wil van de meerderheid maar ook die van de minderheid verdisconteerd wordt in het overheidsbeleid. En met het spanningsveld tussen de hier geschetste democratische uitgangspunten en modellen is meteen het recept geleverd om altijd wel een democratisch tekort te kunnen constateren. Een crisis van de democratie is vervolgens snel geschapen door het ene dan wel het andere uitgangspunt te verabsoluteren en daar de politieke werkelijkheid aan af te meten (zie kader).

Ook de geschiedenis van de representatieve democratie valt tot op zeker hoogte vanuit het perspectief van dit spanningsveld te beschrijven. Het stelsel van representatie is veel ouder dan de democratie (zie o.m. Birch 1971; Manin 1997; Sartori 1976; Thomassen 1991b) en is pas geleidelijk gedemocratiseerd. Vanaf de negentiende eeuw kan men ook spreken van de democratisering van de rechtsstaat, of om met een Engelse collega te spreken: 'states became liberal first, democratic later' (Smith 1990), waarbij 'liberal' staat voor een breed begrip van de rechtsstaat, met inbegrip van de geleidelijke ontwikkeling van een parlementair stelsel, waarin de macht van de koning geleidelijk ondergeschikt werd gemaakt aan de macht van het parlement. Vervolgens werd dat parlement geleidelijk onder de macht van het volk gebracht. Dat vond zijn voorlopig hoogtepunt in de invoering van het algemeen kiesrecht in het begin van de twintigste eeuw. Vanaf dat moment kunnen we spreken van een liberale democratie in de zin van een sterke democratische rechtsstaat waarin zowel de democratische als de rechtsstatelijke aspecten sterk zijn ontwikkeld. Maar dat is niet het einde van de discussie of van de ontwikkeling. Ook na de invoering van het algemeen kiesrecht hebben veel van de discussies over de problemen van de democratie betrekking op een verdere democratisering van het parlementaire stelsel. Daarbij spelen voortdurend twee elementen een rol in de discussie. In de eerste plaats

'Nederland is geen democratie'

In 2002 publiceerde NRC-handelsblad een artikel dat was gebaseerd op interviews met een aantal politicologen en quasi-politicologen. In dat artikel berijdt de in 2008 overleden Amsterdamse hoogleraar in de politicologie Hans Daudt zijn bekende stokpaardje en zegt letterlijk 'Nederland [ ] is mogelijk een oord van vrijheid en zeker een rechtsstaat, maar Nederland is allerminst een democratie'. Want 'wie of wat kiest een kiezer als hij zijn stem uitbrengt? Geen burgemeester en sinds kort ook geen wethouder meer. Geen commissaris van de koningin, geen minister-president en geen staatshoofd. [ ] ook geen college- of regeringsprogramma.'⁸ De stelling dat Nederland geen democratie is, werd door verschillende van de andere geïnterviewden beaamd. Zij kunnen dit met zoveel stelligheid beweren door de democratie alleen te toetsen aan één van de dimensies van de democratie en door deze ook nog eens een specifieke invulling te geven, namelijk een democratie waarin kiezers rechtstreeks hun bestuurders kunnen kiezen dan wel een democratie die voldoet aan de uitgangspunten van de directe democratie. Dat mag uiteraard, maar het zijn wel uitspraken die zijn gebaseerd op een eenzijdige definitie van het democratiebegrip. Het spiegelbeeld van deze discussie wordt gevormd door het weer opblaiende debat in het Verenigd Koninkrijk over het kiesstelsel.⁹ Dit zou niet democratisch zijn omdat het een kunstmatige meerderheid van één partij creëert (en zelfs dat deed het bij de verkiezingen voor het Lagerhuis in 2010 overigens niet meer) en gelijkmatig over het land verdeelde minderheden enorm benadeelt. In een nieuwsuitzending van de NOS vroeg de presentator naar aanleiding van deze verkiezingen aan de dienstdoende verslaggever ter plekke zelfs hoe het VK met zo'n ondemocratisch kiesstelsel ooit lid van de Europese Unie had kunnen worden. Dus op deze wijze kunnen we desgewenst aan beide zijden van de Noordzee een crisis van de democratie constateren maar in beide gevallen door één van de pijlers van de democratische rechtsstaat te verabsoluteren.

een versterking van de rol van de burgers in het politieke besluitvormingsproces van de representatieve democratie door een versterking van de principal agent relaties in figuur 1. Maar daarmee heeft de invloed van burgers op het overheidsbeleid nog steeds een lange en indirecte weg te gaan. In aanvulling hierop zijn democratiseringsprocessen er dan ook op gericht één of twee schakels in figuur 1 over te slaan door kiezers een

8 NRC Handelsblad, M, 4 mei 2002. Voor een kritische beschouwing over de rol van politieke partijen in de hedendaagse representatieve democratie, zie o.m. Katz en Mair 2009 en Mair en Thomassen 2010.

9 Inmiddels zijn de beide coalitiepartners overeengekomen dat er een referendum komt over een mogelijke wijziging van het kiesstelsel.

grotere rol te geven in de keuze van de regering dan wel door burgers direct te laten participeren in het bestuurlijke besluitvormingsproces als alternatief voor of aanvulling op de representatieve democratie.¹⁰

4. DEMOCRATIE EN DE ANGST VOOR HET VOLK

Dit is echter allerm minst een lineair proces. Aan het begin van de twintigste eeuw bestond er in de westerse wereld een groeiende sympathie voor een versterking van de rol van burgers in het politieke besluitvormingsproces, met inbegrip van een uitbreiding van meer directe vormen van democratie, zoals een referendum (Cain, Dalton, and Scarrow 2003). Maar daar kwam abrupt een einde aan in het interbellum toen bleek hoe kwetsbaar in elk geval sommige van de amper gevestigde democratieën waren voor de opkomst van populistische en fascistische bewegingen. Daarmee verloor de democratische wereld zijn onschuld en overheerste onder de politieke en intellectuele elite voor lange tijd een grondig wantrouwen ten aanzien van de democratische gezindheid van 'het volk'. Ortega y Gasset's *Opstand der horden*¹¹ werd wellicht niet het meest gelezen maar wel een met graagte geciteerd boek. In de naoorlogse periode heeft deze ontwikkeling nog lang zijn weer slag gehad op het denken over democratie. In de politicologische literatuur overheerste lange tijd een sombere toon ten aanzien van de ontvankelijkheid van de gewone man voor de verlokkingen van het totalitarisme en ten aanzien van de kwaliteiten van de gewone burgers om de hen toegedachte rol in het democratische besluitvormings-

---

10 Zo stelt Hendriks (2006) dat de discussie over politieke vernieuwing in Nederland vrijwel steeds gericht is op veranderingen in de richting van een majoritarian model.

11 Met deze vertaling van *La Rebelión de las masas* dikte de Nederlandse vertaler van het boek de boodschap van het boek overigens nog wat aan.

proces te spelen (Kornhauser 1960). Wat dat betreft heeft Schumpeter's roemruchte klassieker *Socialism, Capitalism and Democracy*, waarin hij de burgers incompetent verklaart om een meer dan minimale invloed in het democratische besluitvormingsproces te spelen, voor lange tijd de toon gezet (Schumpeter 1976 (1942)). Die invloed werd nog versterkt door de uitkomsten van het vroege verkiezingsonderzoek, aanvankelijk in de Verenigde Staten, later ook in andere landen. De uitkomsten van dat onderzoek bevestigden wat Schumpeter al meende te weten, namelijk dat de meeste kiezers in de verste verte niet voldeden aan wat toen algemeen werd aangeduid als de eisen van de klassieke theorie van de democratie. Bovendien werd bevestigd dat het overgrote deel van de bevolking weliswaar lippendienst bewees aan de fundamentele waarden van de rechtsstaat maar dat vooral lager opgeleiden deze waarden snel uit het oog verloren als het aankwam op de toepassing van deze waarden in relatie tot weinig geliefde minderheden.¹² Zo voerde Lane, na een opsomming te hebben gegeven van de verschillen tussen de politieke elite en het gros van de bevolking, het volgende bezwaar aan tegen de opvatting dat volksvertegenwoordigers de opvattingen van hun kiezers zouden moeten volgen:

'delegates, bound to follow the demands rather than the needs of their publics, will be less supportive of free speech, less tolerant of unpopular groups, less supportive of legal due process, morally more rigid, more nationalistic, less prudent in finances, and less consistent in their policy preferences and expenditure patterns than political elites now are.' (Lane 1996)

Dit soort bevindingen leidde ertoe dat in veel van de politicologische literatuur van de eerste decennia na de oorlog verdere democratisering

---

¹² Voor een overzicht van een uitgebreide literatuur, zie o.m. Gibson 2007, Klosko 2000, Thomassen 2007.

op weinig steun kon rekenen en in menige publicatie de elite werd uitgeroepen tot 'hoeder van de democratie' (Hoffmann-Lange 1987).¹³

Vanuit de politieke context van nu is wellicht nog maar moeilijk navoelbaar hoe diep het pessimisme ten aanzien van het loutere voortbestaan van de democratie tot ver na de oorlog wortel had geschoten. En ten dele was dit nog steeds gebaseerd op een gebrek aan vertrouwen dat het volk de verlokkingen van het totalitarisme zou kunnen weerstaan en in de kwaliteiten van de meeste burgers om hun rol als staatsburger te vervullen. Zo wordt aan Willy Brandt in zijn nadagen als Bondskanselier de uitspraak toegeschreven:

'Western Europe has only twenty or thirty years of democracy left in it; after that it will slide, engineless and rudderless, under the surrounding seas of dictatorship, and whether the dictation comes from a politburo or a junta will not make that much difference'¹⁴

5. HET EINDE VAN DE GESCHIEDENIS?

Maar toen op het eind van de jaren tachtig de laatste *surrounding seas of dictatorship* leegliepen, brak eindelijk de zon door en kondigde Fukuyama het einde van de geschiedenis af. Met de ineenstorting van de communistische regimes in het Oostblok was er een eind gekomen aan de totalitaire regimes van de twintigste eeuw. En nu al zijn concurrenten inferieur waren gebleken was volgens Fukuyama de libe-

---

¹³ Deze conservatieve stroming zou bekend worden als het democratisch elitisme (voor een kritische beschouwing, zie vooral Pateman 1970).

¹⁴ Alhoewel deze uitspraak van Brandt voortdurend wordt geciteerd (zie bv. Crozier, Huntington en Watanuki 1975 en Kaase en Newton 1995), is deze in geen enkele originele bron te vinden. Zie Dalton 2004: 4.

rale democratie als ideologie voor eens en voor altijd als overwinnaar uit de strijd gekomen. Niet dat de democratie als regeringssysteem nu overal was doorgedrongen, maar in de strijd tussen de grote ideologieën was het pleit definitief beslecht (Fukuyama 1989 en 1992).¹⁵

Om het einde van de geschiedenis af te kondigen is natuurlijk potsierlijk, maar als hij nu eens had afgezien van dat lineaire geschiedbeeld, had Fukuyama dan helemaal ongelijk? De derde golf van democratisering (Huntington 1992) heeft er toe geleid dat alle landen op het Europese continent zich zonder uitzondering tot de democratie bekeerd hebben, al gaat dat hier en daar nog met vallen en opstaan. En niet alleen in de westerse wereld, maar wereldwijd geeft een ruime meerderheid van de bevolking de voorkeur aan een democratische regeringsvorm (Inglehart and Welzel 2005; Klingemann 1999; Stoker 2006). En zelfs de meest verstokte autocratische regimes in de wereld voelen zich geroepen hun bestaan te legitimeren met een beroep op de wil van het volk, hoe vals dat beroep ook moge zijn.

6. EEN NIEUWE CRISIS VAN DE DEMOCRATIE?

Men zou denken dat onder zo'n gesternte iedere discussie over een crisis van de democratie wel zou verstommen. Maar niets is minder waar. Nauwelijks had Fukuyama het einde van de geschiedenis afgekondigd, of hij werd al overstemd door een koor van cultuurpessimisten die met minstens even grote stelligheid niet het einde van de geschiedenis maar het einde van de democratie afkondigden, of in elk geval een ernstige crisis van de democratie of de transitie van het ene democra-

---

¹⁵ In de loop van zijn boek blijkt Fukuyama overigens helemaal niet zo optimistisch te zijn over de toekomst van de democratie.

tie-type naar het andere (bv. Dahl 1989; Keane 2009; Manin 1997).¹⁶ En nog opvallender is dat dit cultuurpessimisme zich vooral aandiende in de gevestigde democratieën van West-Europa en de Angelsaksische wereld, dus in de wereld die de ideologische strijd nu juist gewonnen leek te hebben.

Dit cultuurpessimisme is een internationaal verschijnsel, maar ook in Nederland hebben we ons niet onbetuigd gelaten. Het is opmerkelijk hoeveel van mijn Nederlandse vakbroeders en zusters de laatste decennia hun ambt aanvaard of juist beëindigd hebben met een sombere beschouwing over de toekomst van de democratie (De Beus 2001; Hoogerwerf 1993; Van der Brug 2008; Van Deth 1990). En in de wereld van het openbaar bestuur is het crisisbesef zo mogelijk nog groter. Al meer dan veertig jaar geleden waarschuwde Van Thijn in een overigens nog hoogst actueel essay dat het voor de democratie in Nederland vijf voor twaalf was (Van Thijn 1967). En de klok tikt onverbiddelijk door. In zijn eerder dit jaar verschenen advies *Vertrouwen op democratie* meent de Raad voor het openbaar bestuur dat er geen misverstand kan bestaan over de urgentie om de verdere verwijdering tussen de samenleving en het politieke bestuur tot staan te brengen: ‘het is al vijf voor twaalf geweest, de klokken hebben al enkele malen geslagen ten teken dat het bijna twaalf uur is’ (p. 41). Met een eeuw vertraging lijkt de ondergang van het Avondland nu toch echt aanstaande.¹⁷

Vanwaar toch al die somberheid? De kern van de crisis die gesignaleerd wordt kan niet beter worden weergegeven dan door een citaat uit de inleiding van één van de vele boeken die inmiddels aan deze crisis zijn gewijd:

---

¹⁶ In feite begon de discussie over de legitimiteit van de democratie al veel eerder. Zie voor een overzicht van de verschillende theoretische benaderingen die ten grondslag liggen aan een legitimiteitscrisis in de Westerse wereld Kaase en Newton 2995.

¹⁷ Zie Spengler 1918-1922.

'... why, in some of the world's oldest democracies, in an era in which democracy as a form of government has triumphed worldwide, is public confidence in leaders and the institutions of democratic governance at or near an all-time low?' (Pharr en Putman 1997: xv)

Hier wordt een daling van het vertrouwen van burgers in politieke leiders en de democratische instituties al voor vaststaand aangenomen en wordt nog 'slechts' naar een verklaring gezocht. De verschijnselen die meestal als indicatie voor een erosie van het vertrouwen in politieke leiders en politieke instituties worden opgevoerd en op een crisis van de democratie zouden wijzen, zijn - zonder uitputtend te willen zijn - de volgende (Dalton 2004; Norris 1999; Schmitter 2009):

- de dalende opkomst bij verkiezingen;
- de daling van het lidmaatschap van politieke partijen;
- de daling van de identificatie met politieke partijen;
- de toegenomen volatiliteit van het electoraat en dientengevolge enorme schommelingen in het zetelantal van politieke partijen van de ene verkiezing op de andere;
- en vooral de daling van het vertrouwen in politici, politieke partijen en politieke instituties zoals deze naar voren komt uit longitudinaal opinieonderzoek.

Er is ook een dominante verklaring voor deze ontwikkeling. Deze is gebaseerd op een aantal theoretische noties die samen wel als de moderniseringstheorie worden aangeduid.¹⁸ Ten gevolge van de forse economische groei, de enorme stijging van het opleidingsniveau en de ontwikkeling van de massacommunicatiemedia hebben zich ook op het niveau van de individuele burgers enorme veranderingen voorgedaan, die soms kortweg worden samengevat als individuele moder-

---

¹⁸ In feite hebben het moderniseringsproces, noch de gevolgen die daaraan worden toegeschreven, gewacht op Fukuyama's aankondiging van het einde der geschiedenis. De hierboven opgesomde crisisverschijnselen worden al vanaf de jaren zestig gesignaleerd en in verband gebracht met aspecten van modernisering zoals secularisatie.

nisering (Fuchs and Klingemann 1995; Inkeles 1983). De Amerikaanse politicoloog Inglehart heeft er zijn levenswerk van gemaakt om aan te tonen dat er na de Tweede Wereldoorlog geleidelijk een generatie is opgegroeid met een postmaterialistisch in plaats van een materialistisch waardepatroon. In dat waardepatroon neemt de behoefte aan zelfontplooiing een belangrijke plaats in. Deze leidt ertoe dat deze 'nieuwe burgers' niet langer genoeg wensen te nemen met de beperkte politieke rol die traditioneel voor burgers is weggelegd en zich grotendeels beperkt tot die van kiezer. Zij willen op een meer directe wijze deelnemen aan het politieke besluitvormingsproces. Deze ontwikkeling wordt nog eens versterkt door de 'cognitieve mobilisatie' die de stijging van het opleidingsniveau en de enorme toename van het informatieaanbod door de massamedia teweeg hebben gebracht. Burgers zijn beter geïnformeerd en vaardiger dan ooit om zich effectief in het politieke besluitvormingsproces te manifesteren (Inglehart 1977; 1990; 1997). Hierin worden ze echter gehinderd door de beperkte rol die de traditionele instituties en besluitvormingsprocessen van de representatieve democratie hen toebedelen. Dit leidt tot onvrede met die rol en met de politieke leiders en instituties die staan voor de traditionele representatieve democratie. Maar deze onvrede komt dus niet voort uit onvrede met de democratie als zodanig. Jonge, moderne burgers willen niet iets anders dan democratie, maar juist meer democratie. We hebben van doen, niet met antidemocraten, maar met *dissatisfied democrats* (Dalton 2004; Norris 1999). Het gaat om burgers die de democratie een warm hart toedragen maar juist daarom ontevreden zijn met de democratie zoals deze op dit moment functioneert en met haar belangrijkste functionarissen en instituties. Voor zover hier een crisis van de democratie gesignaleerd wordt, is deze het spiegelbeeld van wat eerder als de belangrijkste bedreiging van de democratie werd gezien. Niet langer ligt het probleem bij burgers aan wier democratische oriëntaties kan worden getwijfeld of die hun vak niet verstaan, maar democratisch gezinde burgers krijgen onvoldoende de gelegenheid hun vak uit te oefenen.

Ook over de oplossing van het probleem blijkt grote eensgezindheid te bestaan. Deze bestaat uit de versterking van de rol van burgers in het politieke besluitvormingsproces, vooral door de uitbreiding van meer directe vormen van democratie. Vandaar dat 'the cure for democracy is more democracy' inmiddels een gevleugelde uitspraak is geworden.

Eensgezindheid of niet, ik wil alle drie de elementen die zojuist de revue zijn gepasseerd, nog eens onder de loep nemen en de volgende vragen trachten te beantwoorden:

- a. Kloppen de feiten: is er inderdaad sprake van een daling van politiek vertrouwen?
- b. Hoe valide is de dominante verklaring in de literatuur?
- c. Deugt de oplossing voor het probleem?

Als eerste dus de vraag of de feiten kloppen. Is er inderdaad sprake van een daling van politiek vertrouwen? Het is bij deze gelegenheid niet mogelijk op alle eerder genoemde indicatoren in te gaan. Ik beperk mij hier in eerste instantie tot de daling van politiek vertrouwen zoals deze uit longitudinaal opinieonderzoek naar voren komt. Later komt de vraag aan de orde in hoeverre de toenemende volatiliteit van het kiezersgedrag als een indicator voor een daling van politiek vertrouwen kan worden gezien.

7. DALING VAN POLITIEK VERTROUWEN?

Eerst dus de resultaten van longitudinaal opinieonderzoek. Is er inderdaad sprake van een erosie van politiek vertrouwen, niet alleen in Nederland, maar ook in vergelijkbare gevestigde democratieën? Om die vraag te kunnen beantwoorden, zijn gegevens nodig die niet alleen een vergelijking tussen landen mogelijk maken, maar ook een verge-

lijking door de tijd. Dat soort gegevens was tot voor kort buitengewoon schaars. Door de enorme investeringen die de afgelopen decennia internationaal juist in dit type onderzoek zijn gedaan, verandert de situatie echter vrij snel ten goede. Maar dit brengt ook met zich mee dat de resultaten van het onderzoek van de afgelopen decennia geen consistent beeld opleveren omdat in de loop van deze periode zowel het aantal landen als de tijdspanne waarvoor gegevens beschikbaar zijn, sterk is toegenomen. In het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw leidde het *Beliefs in Government* project nog tot de conclusie dat er geen sluitend bewijs was voor een daling van het vertrouwen van burgers in de democratische instituties dan wel het feitelijk functioneren van de democratie. Een systematische daling van vertrouwen viel in elk geval niet te constateren. Fuchs en Klingemann constateren op basis van dit onderzoek dan ook dat de discussie als zou er sprake zijn van een 'challenge for the representative democracy of Western societies' 'was thus presumably an elite discourse without any real mass basis' (Klingemann en Fuchs 1995: 435). Zo'n tien jaar later komt Dalton op basis van onderzoek in een groter aantal landen en een langere tijdreeks echter tot een heel andere conclusie. In zijn eigen woorden: 'By almost any measure, public confidence and trust in, and support for, politicians, political parties, and political institutions has eroded over the past generation' (Dalton 2004: 191).

Legitimiteit, politieke steun en politiek vertrouwen

Veel van de verschillen van inzicht met betrekking tot de vraag of er nu wel of niet sprake is van een legitimiteitscrisis, een erosie van politiek vertrouwen of een crisis van de democratie zijn terug te voeren op een slordig of in elk geval verschillend gebruik van begrippen, waarbij begrippen als legitimiteit, politieke steun, politiek vertrouwen, en vertrouwen in de politiek vaak door elkaar gebruikt worden. Toch bestaat er in de internationale empirische politicologie een duidelijk gemeenschappelijk begrippenkader. Het kernbegrip is 'politieke steun' (political support) zoals oorspronkelijk ontwikkeld door David Easton (1965). Easton maakt een onderscheid tussen drie objecten van steun, de politieke gemeenschap, het regime en de gezagsdragers. Daarnaast onderscheidt hij twee soorten steun, specifieke en diffuse steun. Vooral diffuse steun is van belang voor de stabiliteit van een politiek stelsel omdat deze 'forms a reservoir of favorable attitudes or good will that helps members to accept or tolerate outputs to which they are opposed or the effect of which they see as damaging to their wants' (Easton 1965: 273). Legitimiteit (op individueel niveau *a sense of legitimacy*) is een belangrijke bron van diffuse steun en betreft 'the conviction on the part of the member that it is right and proper for him to accept and obey the authorities and to abide by the requirements of the regime. It reflects the fact that in some vague or explicit way he sees these objects as conforming to his own moral principles, his own sense of what is right and proper in the political sphere' (idem: 278). In het internationaal vergelijkend onderzoek is de steun voor de verschillende objecten van steun als volgt verijnd en geoperationaliseerd (gebaseerd op: Dalton 1999 en 2004; Norris 1999).

Object van steun

Politieke gemeenschap
(Regime) principes
(Regime) prestaties
(Regime) instituties
Politieke actoren

Operationalisering

Trots op eigen nationaliteit
Onderschrijving democratische waarden
Tevredenheid met functioneren democratie
Vertrouwen in democratische instellingen
Vertrouwen in politici, politieke partijen

Hierbij wordt meestal impliciet aangenomen dat van beneden naar boven het soort steun geleidelijk verschuift van specifieke naar diffuse steun. Hoe hoger men komt in deze hiërarchie, hoe belangrijker steun wordt voor het voortbestaan van de democratie en uiteindelijk de politieke gemeenschap.

In de tekst spreek ik, aansluitend bij het dagelijks spraakgebruik, overwegend over politiek vertrouwen. De empirische gegevens die ik presenteer hebben respectievelijk betrekking op steun voor politici en politieke partijen en tevredenheid met het functioneren van de democratie.

Maar in haar jongste boek bestrijdt Pippa Norris het bestaan van een lineair dalende trend in het politiek vertrouwen al weer. Of het nu gaat om het vertrouwen in de regering, politieke partijen, of het parlement, van een systematische trend is geen sprake, wel van grote fluctuaties tussen specifieke periodes in afzonderlijke landen, en van grote verschillen tussen landen. Zo is het politiek vertrouwen in de landen van Zuid-Europa systematisch lager dan in de Noord-Europese en vooral de Scandinavische landen. Maar de belangrijkste trend betreft de tevredenheid van mensen met het functioneren van de democratie in hun land. Want voorzover er sprake zou zijn van onvrede met het functioneren van de democratie omdat mensen meer democratie willen, zou je toch mogen verwachten dat dit tot uitdrukking komt in het antwoord op de directe vraag 'hoe tevreden bent u met het functioneren van de democratie in uw land'. En ook hier zien we weer grote verschillen tussen landen, met als treurig dieptepunt Italië, maar een negatieve trend is vrijwel nergens te vinden. Integendeel, voor zover er al een trend is, is deze positief. In de meeste West-Europese landen is de tevredenheid met het functioneren van de democratie vanaf het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw alleen maar toegenomen (Norris 2011). Dat er sprake zou zijn van een dalende trend van het vertrouwen van burgers in politici, politieke partijen, politieke instituties en de tevredenheid met het functioneren van de democratie in 'advanced industrial democracies' staat dus allerminst vast.

8. POLITIEK VERTROUWEN IN NEDERLAND

Nederland neemt in deze discussie een bijzondere positie in. Als de hypothese juist is dat de erosie van politiek vertrouwen voortkomt uit onvrede met de beperkte rol van burgers in het politieke besluitvor-

mingsproces, zouden we juist in Nederland een daling van politiek vertrouwen moeten verwachten. Er is nauwelijks een moderne democratie te vinden waarin de burgers op landelijk niveau zo weinig directe politieke zeggenschap hebben als in Nederland. We hebben het met een enkel – en dan ook nog raadgevend - referendum moeten doen, en de uitkomst daarvan bracht bij de politieke elite zo'n schrikreactie teweeg dat zij verdere referenda ook meteen maar weer in de ban deed (Andeweg en Thomassen 2007). Er is ook nauwelijks een andere moderne democratie te vinden waarin naast de leden van de volksvertegenwoordiging geen enkele politieke ambtsdrager rechtstreeks door de kiezers wordt gekozen. Bovendien lijken de Fortuynrevolte en de naweeën daarvan moeilijk anders te interpreteren dan als uitbarsting van een grote en in de loop van de jaren toegenomen politieke onvrede.

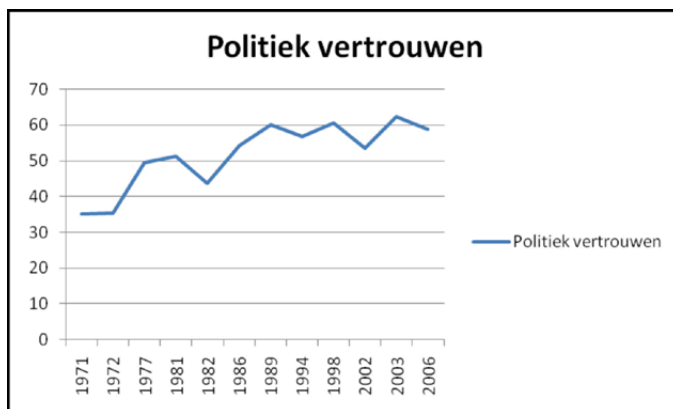
In de publieke discussie lijkt het bestaan van een legitimiteitscrisis in Nederland inmiddels boven iedere vorm van twijfel verheven. En datzelfde geldt voor zowel de oorzaken als de bestrijding daarvan. Zo stelt de Raad voor het openbaar bestuur in zijn eerder genoemde rapport dat er '- bezien over een langere periode – inderdaad sprake is van tanend vertrouwen in (in volgorde van afnemend vertrouwen:) parlement, regering en vooral partijen en politici.' Volgens de Raad komt dit doordat er een kloof is ontstaan tussen 'enerzijds de gehorizontaliseerde publieke ruimte waarin mensen, maatschappelijke organisaties, bedrijven maar ook politiek bestuur in netwerken op voet van gelijkwaardigheid met elkaar omgaan. En anderzijds de verticaal georganiseerde instituties van politiek en bestuur, die – hoewel onderdeel van de horizontaliteit – in werkwijze nog uitgaan van een verticale fictie en daarom nog geen effectieve verbinding hebben gevonden met de nieuwe werkelijkheid.' (Rob 2010: 39-40). En de Raad heeft de uitspraak 'the cure for democracy is more democracy' als motto aan het rapport meegegeven. Eerder al, in 2005, had de minister voor bestuurlijke vernieuwing en koninkrijksrelaties een Nationale conventie ingesteld met als opdracht 'voorstellen te doen voor de inrichting van het nationaal politieke be-

stel die kunnen bijdragen aan herstel van vertrouwen tussen burger en politiek en mede tengrondslag kunnen liggen aan de constitutie voor de eenentwintigste eeuw'. En zelf formuleerde de Conventie als uitgangspunt '... dat politieke en bestuurlijke veranderingen nodig zijn om het vertrouwen te herstellen.' (Nationale conventie 2006). En de PvdA stelt in zijn verkiezingsprogramma van 2010: "Den Haag' staat er niet goed op bij de burger. Veel mensen hebben het gevoel dat hun inbreng er niet zo toe doet in de politieke arena. Het vertrouwen in politici en politieke partijen is de laatste jaren sterk teruggelopen. [ ] We moeten wegen vinden om het vertrouwen van de burger in het proces van de democratie terug te winnen. [ ] Doel is de modernisering van de representatieve democratie door op een verantwoorde manier vormen van directe invloed voor de burger in te voeren. Dat kan daadwerkelijk bijdragen aan herstel van vertrouwen in de politiek bij burgers.'

Maar zoals vele collega's al eerder met mij hebben geconstateerd, de empirische basis voor al deze zorgelijke geluiden is op zijn best flinterdun (Bovens en Wille 2008; Bovens en Wille 2011; Dekker, Halman en Van der Meer 2006; Dekker en Van der Meer 2008; Van Gunsteren en Andeweg 1994; Sociaal en Cultureel Planbureau 2009; Van Praag en Van der Brug 2006; Schnabel 2010; Van der Brug en Van Praag 2007).¹⁹ Bovendien, voor zover er in het internationale onderzoek al verschillen van inzicht bestaan over de algemene trend in westerse democratieën, er bestaat in elk geval geen enkel verschil van mening over het feit dat Nederland zich aan de algemene malaise heeft weten te onttrekken.²⁰

19 Voor een historische relativering van de veronderstelde daling van het vertrouwen in de politiek, zie Aerts 2009.

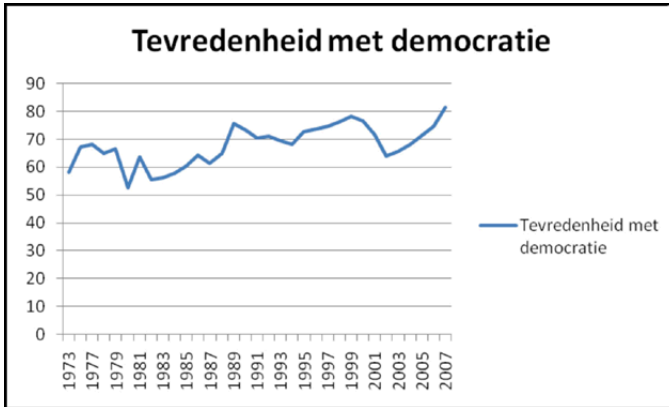
20 Zelfs Dalton, de kampioen van de stelling dat er sprake is van een dalend politiek vertrouwen in 'advanced industrial democracies', constateert dat Nederland zich om welke reden dan ook aan de algemene trend heeft weten te onttrekken. Hij schrijft dit toe aan het feit dat de periode waarover politiek vertrouwen in Nederland systematisch gemeten wordt, pas begint aan het begin van de jaren zeventig. Dat is na de roerige jaren zestig waarin de ontzuiling in alle hevigheid toesloeg en voor het eerst sprake was van een crisis van de democratie tengevolge van maatschappelijke veranderingen. Daarom, aldus Dalton, kan in Nederland de daling in politiek vertrouwen wellicht al plaatsgevonden hebben voordat deze voor het eerst gemeten werd. Daardoor lijkt de trend in Nederland stabiel, maar dat komt alleen maar omdat de werkelijke verandering al vóór deze periode had plaatsgevonden (Dalton 2004: 31). Alhoewel moeilijk weerlegbaar, juist vanwege het ontbreken van gegevens uit de eerdere periode, is deze verklaring niet erg overtuigend. Het verklaart nog altijd niet waarom het politiek vertrouwen in Nederland vergelijkenderwijs nog altijd erg hoog is.

Figuur 2 Vertrouwen in de politiek Bron: Nationaal Kiesersonderzoek

In figuur 2 is de ontwikkeling van het vertrouwen in de politiek in Nederland gedurende de periode 1971 tot 2006 in beeld gebracht.²¹ Men kan er over twisten of deze figuur uitwijst dat de fles half vol of juist half leeg is, maar waar het om gaat is dat de figuur een positieve trend laat zien en daarmee alle sombere beschouwingen over de *erosie* van politiek vertrouwen ondergraaft. Bovendien zijn burgers over het algemeen tevreden met het functioneren van de democratie in Nederland en deze tevredenheid is – tijdelijke dips daargelaten – in de loop van de jaren alleen maar toegenomen (zie figuur 3). De enige conclusie die op grond van een lange tijdreeks valt te trekken is dan ook dat alle beschouwingen over een afname van het politiek vertrouwen in Nederland de toets van empirisch onderzoek niet kunnen doorstaan.

21 'Politiek vertrouwen' in deze figuur is gebaseerd op een index van de antwoorden op de volgende drie stellingen: 'Politici geven niets om de mening van mensen zoals ik', 'Partijen zijn enkel geïnteresseerd in mijn mening, niet in mijn stem' en 'Mensen zoals ik hebben geen invloed op de politiek'. De percentages in de figuur betreffen het percentage van de respondenten dat op tenminste twee van deze stellingen een ontkenkend antwoord geeft. De eerste twee stellingen hebben betrekking op steun voor politici en politieke partijen (zie kader over legitimiteit, politiek vertrouwen en politieke steun), de derde stelling heeft een meer algemeen karakter. Weglating van deze stelling heeft echter geen invloed op de trend. Op het moment van schrijven waren de gegevens van het Nationaal Kiesersonderzoek 2010 nog niet beschikbaar.

Figuur 3 Tevredenheid met het functioneren van de democratie in Nederland

Bron: Eurobarometer, gebaseerd op jaarlijkse meting, m.u.v. 1996 waarvoor geen meting beschikbaar is.

En ook de internationale vergelijking plaatst Nederland verhoudingsgewijs in een positief daglicht. Bijna nergens in Europa is het vertrouwen in regering, parlement, politieke partijen en politici zo hoog als in Nederland. Samen met de Scandinavische landen en Luxemburg staat Nederland in dit opzicht op eenzame hoogte (Bovens en Wille 2011; Van der Meer 2009).

9. MODERNISERING EN POLITIEK VERTROUWEN

Dat het politiek vertrouwen maar niet wil dalen, en zeker niet in Nederland, is in strijd met de theoretische veronderstellingen die in het verlengde van de moderniseringstheorie door Dalton en anderen zijn ontwikkeld. De moderniseringstheorie en in het bijzonder de stelling dat de eis tot

verdergaande democratisering het gevolg is van een cognitieve mobilisatie impliceert dat de toename van de onvrede zich vooral zal voordoen bij de hoger opgeleiden. Dalton's belangrijkste hypothese is dan ook:

The greatest loss in support should be located among those who are at the upper end of the economic order: the better educated, the more skilled, and those with higher incomes (Dalton 2004: 86).

Maar zijn het wel de hoger opgeleiden waar het politiek vertrouwen het meest is afgenomen? Het loutere feit dat de verwachte daling in politiek vertrouwen zich niet heeft voorgedaan is op zichzelf al reden genoeg om de achterliggende hypothese nog eens aan een empirische toets te onderwerpen. Maar daar zijn ook nog twee andere redenen voor. In de eerste plaats de onmiskenbare maatschappelijke en politieke onvrede die tot uitdrukking kwam en komt door de massale toestroom van kiezers, eerst naar de LPF en vervolgens naar de PVV. De aanhangers van deze bewegingen, voor zover zij al duidelijk in beeld zijn (Van der Kolk en Aarts 2008), passen niet bepaald bij de in wezen toch libertijnse revolte²² die begon met de studentenopstanden op het eind van de jaren zestig en zijn politieke vertaling vooral vond in politieke partijen als D66 en GroenLinks. Evenals in met Nederland vergelijkbare landen lijkt de revolte van goed opgeleide jongeren van de tweede helft van de vorige eeuw te hebben plaatsgemaakt voor een populistische revolte die allesbehalve libertijns is en vooral wordt gesteund door het slechter opgeleide en ook anderszins minder bevoorrechte deel van de samenleving. Het zijn de mensen die zich bedreigd voelen door de gevolgen van de globalisering en de open economie, die – althans in hun perceptie – leidt tot het verlies van banen en de toevloed van grote aantallen immigranten met een totaal verschillende cultuur, vooral vanuit de islamitische wereld (Kriesi et al. 2008).

---

²² Zie o.m. Van Doorn 2009; Thomassen 1995.

Dat een daling van politiek vertrouwen zich juist bij de burgers aan de onderkant van de samenleving zou voordoen, is overigens een hypothese, die al door Dalton werd geformuleerd en die hij de *negative effects hypothesis* noemt, als tegenhanger van de *positive effects hypothesis* die ik hierboven heb weergegeven. Deze hypothese luidt:

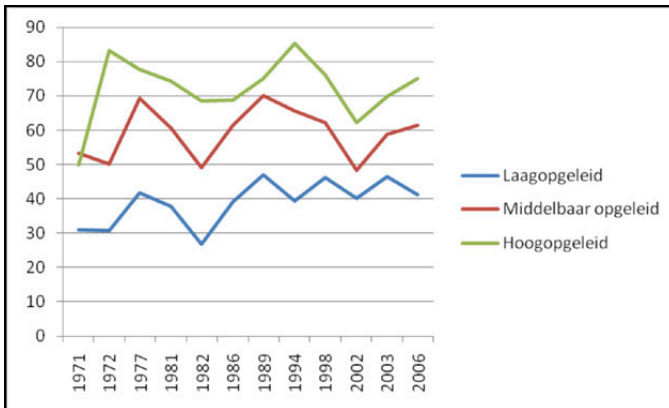
The greatest loss in support should be located among those who are at the margins of the economic order: the less educated, the less skilled, and those with lower incomes. In contrast, upper-status groups also might have become more sceptical about government, but not to the same degree as lower-status groups (Dalton 2004: 85).

Dalton toont aan dat in de loop van de tijd de positieve relatie tussen opleiding en politiek vertrouwen is veranderd. In de meeste landen waarvoor hij gegevens heeft, is deze relatie geleidelijk zwakker geworden en in sommige landen, waaronder de Verenigde Staten, inmiddels zelfs omgekeerd. In deze landen is het politiek vertrouwen van de hoger opgeleiden inmiddels lager dan dat van de lager opgeleiden. En dat is dus in overeenstemming met de *positive effects hypothesis*.²³ Maar zoals gezegd, er is genoeg reden om beide hypothesen nog eens opnieuw aan een empirische toets te onderwerpen.²⁴ De resultaten van deze toets voor Nederland zijn weergegeven in de figuren 4 en 5. Figuur 4 staat voor het vertrouwen in politici en politieke partijen, figuur 5 voor de tevredenheid met het functioneren van de democratie in Nederland.

Beide figuren leveren vrijwel hetzelfde beeld op. Laat ik mij daarom beperken tot de bespreking van figuur 4. De drie lijnen in deze grafiek staan van boven naar beneden voor de ontwikkeling van politiek ver-

23 Dalton's analyse is gebaseerd op de ontwikkelingen in een tiental landen ten aanzien van dezelfde indicatoren als gebruikt in de figuren 2 en 4. In een regressieanalyse hebben zowel de factor tijd als de interactie tussen tijd en opleiding een negatief effect. Het laatste wil zeggen dat de erosie van steun onder hoogopgeleiden kleiner is dan onder laagopgeleiden. Het gaat echter om betrekkelijk kleine effecten en slechts 5 van de 10 interactieeffecten zijn significant.

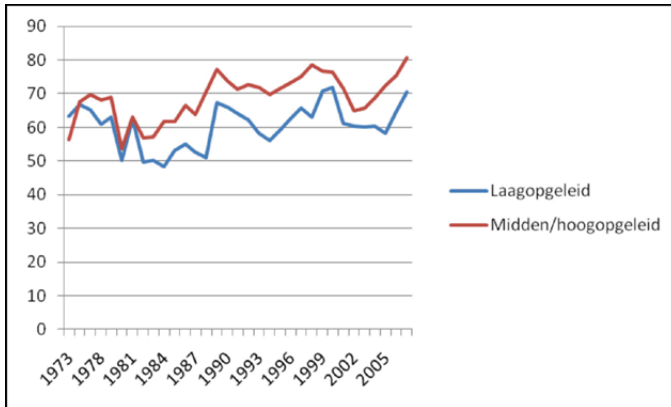
24 Voor een eerdere poging beide hypothesen te toetsen op basis van gegevens van de *Comparative Study of Electoral Systems (CSES)*, zie Aarts en Thomassen 2010.

Figuur 4 Politiek vertrouwen naar opleidingsniveau

trouwen onder respectievelijk hoger, middelbaar en lager opgeleiden. De gegevens in deze figuur leiden tot een verwerping van beide hypothesen. In de eerste plaats is er zeker geen sprake van een trendmatige daling van politiek vertrouwen onder hoger opgeleiden zoals de *positive effects hypothesis* voorspelt. Maar de alternatieve hypothese, de *negative effects hypothesis* vindt nog minder steun. Juist onder lager opgeleiden blijkt het politiek vertrouwen in de loop van de jaren te stijgen, ook al is dit geen lineaire stijging. In feite blijkt het politiek vertrouwen in de jaren zeventig en de vroege jaren tachtig lager geweest te zijn dan in de periode daarna.²⁵ In de tweede plaats is het vertrouwen onder lager opgeleiden systematisch lager dan onder hoger opgeleiden. Dit betekent dat we beide alternatieve hypothesen kunnen verwerpen. En met de verwerping van de *positive effects hypothesis*, kunnen ook vraagtekens worden geplaatst bij een belangrijk element van de moderniseringstheorie, in elk geval in de Nederlandse context.

²⁵ Opgesplitst naar opleiding is de positieve trend in politiek vertrouwen en tevredenheid met het functioneren van de democratie kleiner dan voor de gehele bevolking (zie figuren 2 en 3). Dit is niet in tegenspraak met elkaar maar kan het gevolg zijn van een compositie-effect: in de loop van de tijd is het percentage van de bevolking met een hogere opleiding sterk toegenomen. Bij een gelijkblijvend niveau van politiek vertrouwen onder de verschillende opleidingsniveaus leidt het toenemende opleidingsniveau dus tot een hoger politiek vertrouwen en een hogere tevredenheid met het functioneren van de democratie.

Figuur 5 Tevredenheid met functioneren democratie naar opleidingsniveau

Maar er is nog een tweede reden om een vraagteken te plaatsen bij de moderniseringstheorie als verklaring voor de vermeende daling van politiek vertrouwen in moderne democratieën. Het moderniseringsproces heeft zich min of meer gelijktijdig voltrokken in alle moderne democratieën en kan in elk geval niet de grote verschillen in politiek vertrouwen tussen die landen verklaren. Dus ook al zou zich in alle Westerse landen dezelfde trend voordoen, dan nog zijn daarmee de verschillen in het niveau van vertrouwen tussen landen niet verklaard. Wat verklaart die verschillen tussen landen dan wel? Uit internationaal vergelijkend onderzoek blijkt dat deze ten dele zijn toe te schrijven aan een compositie-effect. Als politiek vertrouwen sterk samenhangt met opleidingsniveau zal logischerwijs het politiek vertrouwen in landen met een hoog opleidingsniveau *ceteris paribus* hoger zijn dan in landen met een lager opleidingsniveau. Dat blijkt ook inderdaad het geval te zijn. Maar daarnaast spelen ook systeemvariabelen een rol. In de eerste plaats het niveau van corruptie. Hoe lager het niveau van corruptie in een land, hoe hoger het niveau van politiek vertrouwen (Van der Meer 2009). In de tweede plaats het kiesstelsel. Een evenredig kiesstelsel, maar meer in het algemeen een consen-

sus model van de democratie, heeft een positief effect op het niveau van politiek vertrouwen in een land (Lijphart 1999; Norris 2008). Datzelfde geldt voor de democratische ervaring in een land. Hoe langer de democratie in een land gevestigd is, hoe hoger in het algemeen ook het politiek vertrouwen (Van der Meer 2009). Als men dat eenmaal weet is het niet zo verwonderlijk dat het politiek vertrouwen in Nederland verhoudingsgewijs hoog is. Qua corruptie staat Nederland nog altijd bijna boven aan de lijst van de minst corrupte landen ter wereld, het is het prototype van een consensusdemocratie en kent een lange democratische traditie. Nederland ligt dus als het ware precies daar op de regressielijn waar men het zou verwachten.

Laten we de tussenstand opnemen met betrekking tot de drie vragen die ik hierboven geformuleerd heb:

- Kloppen de feiten: is er inderdaad sprake van een daling van politiek vertrouwen?
- Hoe valide is de dominante verklaring in de literatuur?
- Deugt de oplossing voor het probleem?

We kunnen nu constateren dat de feiten niet kloppen: er is onvoldoende aanwijzing voor een systematische daling van politiek vertrouwen. En in de tweede plaats leiden zowel longitudinaal als vergelijkend onderzoek tot twijfels over de empirische geldigheid van de stelling dat modernisering tot een daling van politiek vertrouwen leidt.

10. DIRECTE DEMOCRATIE, EEN OPLOSSING VOOR WELK PROBLEEM?

En als er al twijfels bestaan over de aard en de oorzaak van het probleem, dan geldt dit ook voor de oplossing daarvan. Het adagium ‘the cure for democracy is more democracy’ is gebaseerd op de veronderstelling dat vooral hoogopgeleide mondige burgers ontevreden zijn over het functioneren van de democratie omdat zij een grotere rol in het politieke besluitvormingsproces willen spelen. De *cure for democracy* is dan ook vooral de introductie van meer directe vormen van democratie. Een grotere en vooral meer directe rol in het politieke besluitvormingsproces zou het vertrouwen van burgers in de politiek moeten herstellen. Die boodschap is inmiddels wel overgekomen. Niet alleen in Nederland maar ook in vergelijkbare landen zijn de mogelijkheden voor burgers om rechtstreeks deel te nemen aan het beleidsproces enorm toegenomen, vooral op lokaal niveau, in de vorm van interactieve beleidsvorming, deliberatieve democratie, en in een enkel geval van een burgerjury.²⁶

Dat lijkt het logische antwoord op de onvrede van de *dissatisfied democrats* waar Dalton en anderen over spreken. Maar om twee redenen waag ik te betwijfelen of dit een adequate reactie is op de revolte of in elk geval de maatschappelijke onvrede die in Nederland voor het

---

²⁶ Nu is *directe democratie* in dit verband een misleidend begrip. In zijn letterlijke betekenis is er vrijwel nooit sprake van directe democratie, maar van directe *betrokkenheid* van burgers in het beleidsproces zoals in het geval van interactieve beleidsvorming. Directe democratie in zijn klassieke betekenis houdt in dat alle betrokken burgers in volle gelijkheid deel kunnen nemen aan het politieke debat en vervolgens als collectief een besluit nemen. Met uitzondering van een besluitvormend referendum gebeurt dat laatste vrijwel nooit. Bovendien is de verwezenlijking van het ideaal van politieke gelijkheid door middel van vormen van directe democratie in materiële zin een volstrekte utopie (zie bv Dahl 1970; Stoker 2006). In het geval van een burgerjury is er in feite toch weer sprake van een volksvertegenwoordiging, zij het voor een beperkt doel en op een andere wijze tot stand gekomen. Daardoor is het gevaar aanwezig dat er ook tussen deze volksvertegenwoordiging en de achterban die niet bij de beraadslagingen aanwezig is geweest een kloof ontstaat (Zie Stoker 2006; Sawyer, Abjorensen en Larkin 2009).

eerst bij de verkiezingen in 2002 aan de oppervlakte kwam. In de eerste plaats zou ik durven stellen dat het hier toch vooral gaat om burgers die niet primair²⁷ een grotere rol in het politieke besluitvormingsproces opeisen, maar vooral willen dat er naar hen geluisterd wordt, geluisterd in de zin dat de maatschappelijke problemen zoals zij die zien effectief worden aangepakt (vergelijk Hibbing en Theiss-Morse 2002). Voorzover zij weinig vertrouwen hebben in 'de politiek' komt dat vooral doordat zij ontevreden zijn over het gevoerde regeringsbeleid.

Maar er is nog een tweede reden waarom vormen van directe democratie niet het adequate antwoord lijken te zijn op de populistische revolte. Bij vrijwel alle vormen van politieke participatie die verder gaan dan het simpelweg uitbrengen van een stem is de deelname uitermate selectief. En die selectiviteit wordt groter naarmate het percentage deelnemers lager is. Naarmate vormen van politieke participatie een groter beroep doen op kennis en vaardigheden, wordt de kans groter dat die actievormen voornamelijk benut worden door mensen met een betere opleiding, dat wil zeggen door mensen die ook anderszins al tot het meer bevoorrechte deel van de samenleving behoren. Het gaat om actievormen die een groter beroep doen op hulpbronnen als tijd, opleiding en spreekvaardigheid met als gevolg dat bij vrijwel al dit soort processen er een oververtegenwoordiging is van goed opgeleide, goedgebekte burgers en een duidelijke ondervertegenwoordiging van de burgers die de populistische revolte van menskracht lijken te voorzien, de burgers dus die al eerder zijn bestempeld als de verliezers van de globalisering, voornamelijk minder geschoolden. Het gevolg is dat de verliezers van de globalisering ook nog eens op achterstand gezet worden in het politieke besluitvormingsproces.

---

²⁷ Primair, omdat de wens tot vormen van directe democratie wel degelijk onderdeel uitmaakt van het populistische denken ('gewone mensen moeten het voor het zeggen krijgen'). Mensen met een lagere opleiding blijken vaker voorstander te zijn van de invoering van een referendum en de directe verkiezing van de burgemeester en de minister-president dan hoger opgeleiden (Wille 2009).

Wil dat zeggen dat deze vormen van democratisering dan maar afgeschaft moeten worden of op een laag pitje moeten worden gezet? Dat lijkt mij niet. Ook al zijn de 'dissatisfied democrats' wellicht niet zo dominant als vaak wordt verondersteld, zoals eerder opgemerkt gaat de geschiedenis van de representatieve democratie gepaard met een vrijwel permanente roep om verdergaande democratisering, de democratie is in een permanente staat van evolutie. Maar als oplossing om het vertrouwen in de politiek te herstellen verwacht ik weinig van de pogingen burgers op een meer directe wijze in het beleidsproces te betrekken. Sterker nog, als mijn analyse juist is, zal een eenzijdige nadruk op meer directe vormen van politieke participatie alleen maar averechts werken en tot een nieuwe kloof leiden, een kloof tussen het beter opgeleide en verlichte deel der natie dat zijn weg wel weet te vinden in de wereld van het openbaar bestuur en het verongelijkte en achtergebleven deel van de bevolking dat zich op achterstand gezet voelt.²⁸ Zij hebben meer baat bij een goed functionerende representatieve democratie. De politieke gelijkheid is uiteindelijk nergens zo goed gewaarborgd als bij algemene verkiezingen.²⁹ Verkiezingen zijn dan ook nog altijd het belangrijkste instrument van de representatieve democratie (Powell 2000).

---

28 Dit is overigens allesbehalve een nieuwe discussie. Alle argumenten pro- en contra een samenleving waarin het democratische heil wordt toegeschreven aan de directe inbreng van allerlei belangengroepen in het politieke besluitvormingsproces, zijn uitgewisseld in het zogenaamde pluralismedebat dat zich in de jaren vijftig en zestig voornamelijk in de Verenigde Staten afspeelde (Zie Thomassen 2000).

29 Dit gaat overigens alleen op bij een hoge opkomst. Hoe lager de opkomst, hoe selectiever ook hier de participatie wordt. Voor Lijphart (1997 en 2000) is dit een reden om voor herinvoering van de opkomstplicht te pleiten.

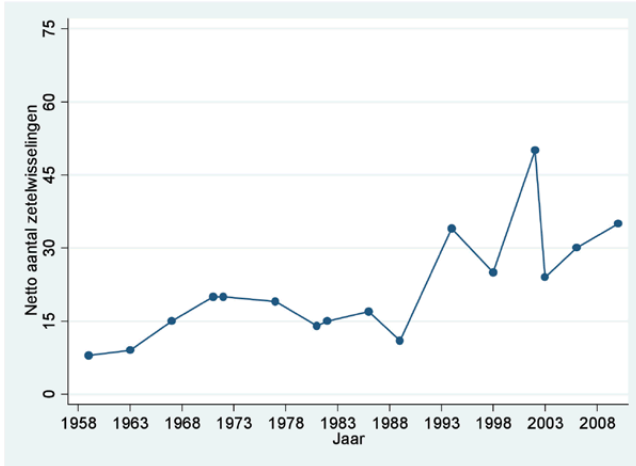
11. HET IS NIET GOED OF HET DEUGT NIET: KIEZERS ZIJN GAAN KIEZEN.

Maar met die conclusie dreigen we van de regen in de drup te raken. Want als er over één ding overeenstemming lijkt te bestaan, dan is het toch wel dat de 'electorale democratie' niet goed meer functioneert. Vooral de toenemende volatiliteit van het electoraat wordt algemeen geïnterpreteerd als een (tweede) indicatie van een afnemend politiek vertrouwen. De juistheid van deze interpretatie lijkt te worden bevestigd door het feit dat in elk geval sinds 2002 veel van de wisselingen in stemgedrag ten goede komen aan populistische partijen als de LPF en de PVV die pretenderen 'het volk' te vertegenwoordigen in tegenstelling tot 'het' politieke establishment in Den Haag. Maar het is toch primair de toenemende volatiliteit van de kiezersvoorkeuren die tot ongerustheid leidt. Zo stelt de Raad voor het openbaar bestuur in zijn eerder genoemde rapport *Vertrouwen op democratie*:

'Het is in de eerste plaats het volatiele stemgedrag dat politici, wetenschappers en commentatoren alert heeft gemaakt op de vraag in hoeverre in ons land sprake is van een vertrouwenscrisis tussen enerzijds politiek en bestuur en anderzijds de bevolking'. (Rob 2010: 12-13)

Bovendien wordt de enorme volatiliteit van het electoraat zoals deze zich vooral vanaf de verkiezingen van 1994 manifesteert, vaak uitgelegd, niet alleen als het zoveelste teken dat kiezers hun vertrouwen in de politiek verloren hebben, maar ook als een teken van wispelturigheid. Zo vergeleek Schuyt enkele jaren geleden de kiezers met stuifzand dat bij het geringste zuchtje wind alle kanten opwaait (Schuyt 2003). En op het eerste gezicht lijken de feiten hem gelijk te geven.

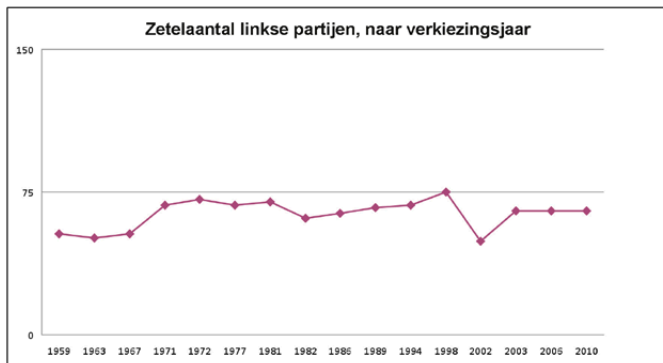
Zoals uit figuur 6 blijkt, is het aantal Kamerzetels dat per verkiezing van partij wisselt de laatste jaren enorm toegenomen en kent in de Europese geschiedenis niet of nauwelijks zijn weerga (Mair 2008).

Figuur 6 Volatiliteit partijkeuze

Op de feiten valt in dit geval dan ook weinig af te dingen, maar waar het mij om gaat is of deze ontwikkeling een teken van een toemend wantrouwen in de politiek is, of een teken van grilligheid zoals de metafoer van Schuyt suggereert. Zich gedragen als stuifmeel in de wind kan moeilijk iets anders betekenen dan 'ze doen maar wat'. Maar die interpretatie verdraagt zich moeilijk met de feiten. Kiezers wisselen weliswaar voortdurend van partij maar die wisselingen gaan helemaal niet alle kanten op, maar beperken zich over het algemeen tot een wisseling tussen partijen die dicht bij elkaar liggen op het politieke spectrum. Tengevolge van de ontzuiling hebben de meeste kiezers geen vanzelfsprekende band meer met een specifieke partij die zij door dik en dun trouw blijven. Maar dat wil niet zeggen dat zij zomaar wat doen. Integendeel, kiezers zijn juist een meer bewuste afweging gaan maken welke partij het beste bij hun eigen beleidsvoorkeuren

past. Die beleidsvoorkeuren, zeker op een wat hoger abstractieniveau, zijn redelijk stabiel. Maar omdat in het Nederlandse partijenlandschap er altijd wel enkele partijen dicht bij elkaar liggen, leidt dit er paradoxaal toe dat in de uiteindelijke afweging op welke partij kiezers gaan stemmen op het oog triviale overwegingen de doorslag geven (Van der Brug 2003; Van Holsteyn en Den Ridder 2008). En dat leidt dan vervolgens weer tot de conclusie dat kiezers zich niet meer door beleidsinhoudelijke motieven laten leiden. Niets is echter minder waar. Op individueel niveau zijn kiezers vrij stabiel in hun politieke voorkeuren wanneer daarmee een bepaald segment van het politieke spectrum wordt bedoeld en hetzelfde geldt voor het electoraat als geheel. De verhouding tussen links en rechts zoals deze tot uitdrukking komt in de verkiezingsuitslag is in de loop der jaren betrekkelijk constant gebleven, met over het algemeen een kleine meerderheid voor rechts (zie figuur 7).³⁰ Alleen in 2002 zien we een uitschieter die vooral veroorzaakt wordt door het grote verlies van de 'paarse' partijen PvdA en D66 en dat direct of indirect vooral ten goede komt aan de LPF en het

Figuur 7 Zetelverdeling tussen Links en Rechts in de Tweede Kamer

³⁰ Uiteraard kan men twisten over de vraag welke partijen tot links of rechts gerekend moeten worden. Hier zijn zowel DS'70 als D66 tot links gerekend. Voor de conclusie maakt dit overigens niet uit.

CDA. Bij deze verkiezingen zou men dus kunnen spreken van een ruk naar rechts. Maar voor het overige is er sprake van grote stabiliteit.

Het feit dat de toenemende volatiliteit van de kiezers als een indicatie wordt gezien van een dalend politiek vertrouwen of als teken dat de kiezers eigenlijk niet deugen voor hun vak, is een typisch voorbeeld van het is niet goed of het deugt niet.

Eén van de meest verrassende uitkomsten van de eerste verkiezingsonderzoeken in de VS in de jaren veertig van de vorige eeuw was dat verkiezingscampagnes er eigenlijk weinig toe deden omdat de partijvoorkeur van de kiezers grotendeels bepaald werd door hun maatschappelijke achtergrond en vrijwel immuun was voor de inspanningen van politieke partijen (Lazarsfeld, Berelson en Gaudet 1948; Visser 1998). Vanuit democratisch oogpunt werd dat als een tamelijk schokkende ontdekking gezien. Kiezers bleken eigenlijk helemaal niet te kiezen, maar stemden *right or wrong* steeds op dezelfde partij. En bij het democratisch gehalte van de verkiezingen in Nederland ten tijde van de verzuiling werden om dezelfde reden in de jaren zestig al vraagtekens gezet. Zo stelde Lijphart dat in de hoogtijdagen van de verzuiling deze werd 'geschraagd door een grote mate van politieke passiviteit van de massa – passiviteit, onverschilligheid en ook trouw aan en respect voor de leiders in de eigen zuil' (Lijphart 1976: 11). En Daalder stelde in 1964 in zijn oratie dat partijtrouw van velen de politieke starheid versterkt:

'Waar verkiezingen niet (kunnen) resulteren in fundamentele krachtsverschuivingen, geldt spoedig het woord van Montesquieu (die dit honderden jaren daarvoor al wist uit te leggen), 'Lorsque divers corps législatifs se succèdent les uns aux autres, le peuple qui a mauvaise opinion du corps législatif actuel, porte, avec raison, ses espérances sur celui qui viendra après. Mais si c'était toujours le même corps, le peuple, le voyant une fois corrompu, n'espérerait plus rien de ses lois; il deviendrait furieux, ou tomberait dans l'indolence'' (Daalder 1964).

Vanuit democratisch oogpunt werd het dan ook als een grote vooruitgang gezien toen de kiezers tengevolge van de ontzuiling in Nederland, en meer in zijn algemeenheid de *dealignment* zoals deze zich ook in andere landen manifesteerde, de ketenen van hun maatschappelijke predispositie afwierpen (Andeweg 1982; Dalton, Flanagan en Beck 1984; Franklin et al. 1992; Thomassen 2005; Van der Eijk en Niemoller 1983). 'Kiezers zijn eindelijk gaan kiezen' (Rose en McAllister 1986), was de euforische toon in de internationale literatuur van de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw:

"More citizens now possess the political resources to follow the complexities of politics; they have the potential to act as the independent issue voters described in classic democratic theory but seldom observed in practice..... Greater issue voting may make candidates and parties more responsive to public opinion. Thus the democratic process may move closer to the democratic ideal.' (Dalton 2006: 220).

En kiezers in Nederland zijn inderdaad gaan kiezen, en hoe! Het Nederlandse electoraat lijkt zeker de afgelopen decennia regelmatig een *mauvaise opinion du corps législatif actuel* te hebben en slaagt er maar al te goed in er voor te zorgen dat het parlement *n'est pas toujours le même corps*. Vanuit democratisch oogpunt is dit alleen maar winst. Een grote volatiliteit is ongetwijfeld een teken van onvrede met althans sommige politieke partijen en politici, maar het tot uitdrukking brengen van deze onvrede is nu eenmaal een functie van verkiezingen en niet noodzakelijk een teken van onvrede met het functioneren van het politieke stelsel als zodanig.

12. OPSTAND VAN HET VOLK OF EEN WEERBARSTIG STELSEL?

Maar de massale toeloop naar politieke partijen die zich afzetten tegen het politieke establishment, eerst naar de LPF en later naar de PVV, is dat dan geen duidelijk teken van een erosie van politiek vertrouwen? Ja en nee. Laat ik beginnen met het nee. Het plotselinge succes van de LPF is veelal geïnterpreteerd als de opstand van een redeloos geworden volk tegen de politieke elite. En zelfs de verwijzingen naar de opstand der horden worden niet geschuwd.³¹ De werkelijkheid is iets prozaïscher. Het plotselinge succes van Fortuyn en de LPF had wel degelijk een beleidsinhoudelijke achtergrond. Fortuyn en de LPF vulden een gat in de markt door zich te profileren op issues als immigratie en de multi-culturele samenleving die voor een groot deel van het electoraat van groot belang waren, maar door de elites van de traditionele politieke partijen verwaarloosd werden of zelfs bewust van de politieke agenda werden geweerd (Aarts en Thomassen 2008a; Aarts en Thomassen 2008b; Pellikaan, De Lange en Van der Meer 2007).³² Dit soort issues vormde dan ook al langer een smeulend vuur in de Neder-

31 Het zal ongetwijfeld toeval zijn, maar Schuyt's typering van het electoraat als 'stuifzand dat bij het geringste zuchtje wind alle kanten opwaait' lijkt erg veel op Ortega y Gasset's typering van de massamens, 'die zich door de lichtste stroomingen laten meevoeren' (zie boekbespreking door Paul Scheffer in de Volkskrant van 12 december 1997). Heldring maakte onlangs een rechtstreekse vergelijking met de jaren dertig (NRC Handelsblad 10 juni 2010).

32 In feite betreft dit een klassiek probleem van politieke representatie dat zich in het bijzonder aan de linkerkant van het politieke spectrum voordoet. De Amerikaanse politicoloog Lipset (1996) heeft al in de jaren vijftig van de vorige eeuw aangetoond dat linkse politieke partijen hun kiezers goed vertegenwoordigen op klassiek-linkse issues als de inkomensverhoudingen en de rol van de staat, maar absoluut niet op immateriële issues. In tegenstelling tot de libertijnse politieke elites bleken de kiezers van linkse partijen maar weinig op te hebben met democratische idealen als politieke gelijkheid en burgerlijke vrijheid. Kiezers bleken minder politiek tolerant te zijn dan de elites van de politieke partijen waarop zij hun stem uitbrachten. Deze discrepantie kon ontstaan omdat er bij de kiezers niet of nauwelijks een relatie bleek te bestaan tussen hun opvattingen ten aanzien van traditionele links-rechts issues op het terrein van de sociaal-economische verhoudingen en hun positie op de zogenaamde libertijns-autoritaire dimensie. Uit mijn dissertatieonderzoek in het begin van de jaren zeventig bleek al dat de Kamerleden van de PvdA zeer representatief waren voor hun kiezers ten aanzien van sociaal-economische issues, maar absoluut niet ten aanzien van issues als 'law and order' en hulp aan ontwikkelingslanden. In dit opzicht stemden de opvattingen van de PvdA-kiezers meer overeen met die van meer rechtse partijen als de VVD en op dat moment ook DS'70 (Thomassen 1976; zie ook Van der Brug 2008 en de eerdere verwijzing naar Lane's opsomming van de verschillen tussen de politieke elite en gewone burgers).

landse politiek. In het Nationaal Kiezersonderzoek wordt de respondenten al sinds 1971 gevraagd naar de belangrijkste problemen waar Nederland mee te maken heeft. Al in het begin van de jaren negentig noemden kiezers opmerkelijk vaak problemen als de integratie van minderheden, criminaliteit en asielzoekers als de belangrijkste maatschappelijke problemen. In de jaren negentig ontbrak het alleen nog aan een politiek ondernemer die het vuur aanblies. Pas in 2002 diende deze zich aan in de figuur van Fortuyn (Aarts en Thomassen 2008a).³³ Dus tot zover is het antwoord nee. De opkomst van politieke partijen als de LPF en de PVV is op zichzelf geen teken van onvrede met het politieke systeem of met het functioneren van de democratie maar is het gevolg van de rationele keuze van kiezers voor wie vraagstukken met betrekking tot de integratie van minderheden, immigratie en criminaliteit de belangrijkste maatschappelijke problemen vormen en die het gevoel hebben dat de traditionele politieke partijen hier te weinig aandacht voor hebben.

Maar het antwoord is ten dele ook ja: de opkomst van politieke partijen als de LPF en de PVV heeft wel degelijk van doen met een onvrede met het politieke bestel. Dat komt omdat het Nederlandse partijstelsel steeds meer is gaan lijken op wat Van Thijn al in 1967 als een waaierdemocratie typeerde (Van Thijn 1967). Het kenmerk daarvan is dat er tegenover de regeringscoalitie geen oppositie klaar staat om de macht over te nemen, maar dat de oppositie versnipperd is over links en rechts. Daardoor krijgt een toenemende ontevredenheid over het gevoerde beleid niet de kans zich in positieve zin te richten op een herkenbaar alternatief en is het electoraat niet in staat om als het ware een constructieve motie van wantrouwen in te dienen. Het gevolg is dat onvrede met het beleid gemakkelijk omslaat in onvrede met het

---

³³ Iets soortgelijks deed zich voor bij het referendum over het Europees grondwettelijk verdrag. Het was al veel langer bekend dat het gros van de bevolking veel sceptischer stond ten opzichte van de Europese integratie dan het leeuwendeel van de politieke elite, vooral m.b.t. concrete issues als de invoering van de euro en de uitbreiding van de EU met de nieuwe lidstaten in Midden- en Oost-Europa (zie Schmitt en Thomassen 1999; Thomassen 2009). De belangrijkste verandering was dat de kiezers voor het eerst de kans kregen dit tot uitdrukking te brengen.

politieke systeem als zodanig in de vorm van een stem op anti-systeempartijen of in elk geval op politieke partijen die zich afzetten tegen het politieke establishment. Al lang voordat Fortuyn de politieke arena betrad, heb ik er op gewezen dat de vorming van het toen nog eerste paarse kabinet in 1994 dat gevaar in zich droeg (Thomassen 2000; zie ook Andeweg 2000). Dat kabinet bracht de belangrijkste ankerpunten aan de linker- en rechterzijde van het politieke spectrum in één kabinet bijeen en verhinderde daardoor dat eventuele onvrede met het beleid van dit kabinet gekanaliseerd kon worden door een geloofwaardige oppositie.³⁴ Toen in de nadagen van het tweede paarse kabinet bleek dat zich een belangrijke maatschappelijke onvrede had opgehoopt, werd deze inderdaad gemobiliseerd door een nieuwe politieke beweging die zich afzette tegen ‘de puinhopen van Paars’ en daarmee vrijwel ipso facto tegen wat Lijphart al in de jaren zeventig als een karteldemocratie bestempelde, een samenwerking tussen politieke elites zonder werkelijke politieke concurrentie, waarvan Paars de belichaming was geworden. En daarmee nam de Fortuynrevolte inderdaad de gedaante aan van een revolte tegen het politieke establishment, maar de oorzaak daarvan zit hem eerder in de politieke constellatie dan in een gebrekkige rationaliteit van het electoraat.

13. TOCH EEN CRISIS?

En daarmee hebben we dus toch een probleem gesignaleerd in het functioneren van de democratie in Nederland en als men dat een crisis wil noemen, dan is dat een kwestie van woordkeuze. De meest voor

---

³⁴ Ik heb nooit goed begrepen hoe D66, toch de voorvechter van democratisering in Nederland, de vorming van Paars ooit heeft kunnen bejubelen als een triomf van de democratie in Nederland. Zeker, met de vorming van het eerste paarse kabinet kwam er een einde aan een onafgebroken regeringsdeelname van de christelijke partijen, inmiddels samengegaan in het CDA, die – zo luidde het mantra uit die dagen – langer onafgebroken aan de macht waren geweest dan de communistische partij in de voormalige Sovjet-Unie. Maar dat leek mij ook toen al een minder kwaad dan het uitschakelen van een geloofwaardige oppositie. Het CDA, dat qua sociaal-economische positie tussen de paarse partijen zat opgesloten, was dat in elk geval niet.

de hand liggende oplossing is uiteraard de kiezers in staat te stellen tot een constructieve motie van wantrouwen door hen niet alleen de volksvertegenwoordiging te laten kiezen maar ook de samenstelling van de regering. In het verlengde van het voorafgaande is er meer dan ooit reden dit te overwegen. Kiezers zijn gaan kiezen, maar dat impliceert ook dat hun stem een andere functie heeft gekregen, of liever gezegd dat kiezers met hun stem een ander doel voor ogen hebben. Kiezers willen met hun stem invloed uitoefenen op het overheidsbeleid en niet zozeer hun vertrouwen uitspreken in deze of gene politicus of politieke partij. In het traditionele Nederlandse consensusmodel is de invloed van de kiezers echter beperkt tot de eerste schakel in figuur 1. Via de tussenkomst van politieke partijen kunnen zij een stem uitbrengen die van invloed is op de samenstelling van de volksvertegenwoordiging, maar wat er vervolgens met hun stem gebeurt, onttrekt zich aan hun invloed. Hoe meer het partijlandschap versnipperd, hoe meer ook de invloed van de kiezers op het beleid verwatert en hoe onduidelijker de relatie tussen de verkiezingsuitslag en de kabinetsformatie wordt. Daarmee staat de individuele de collectieve rationaliteit in de weg. Deze ontwikkeling is een rechtstreeks gevolg van de ontzuiling en het is dan ook geen wonder dat er in Nederland al vanaf het begin van de ontzuiling geklaagd wordt over het ontbreken van een rechtstreekse relatie tussen de wil van de meerderheid van de kiezers en de allocatie van de regeringsmacht.³⁵ Daar komt bij dat kiezers er steeds meer blijk van geven met hun stem niet alleen een *mauvaise opinion du corps législatif actuel* tot uitdrukking te willen brengen, maar vooral ook een *mauvaise opinion* over de zittende regering. Zowel bij de verkiezingen van 1994, 2002 en 2010 kregen de regeringspartijen een enorm pak slaag, en dat gold vooral de

---

³⁵ Ook de wijze waarop die kritiek wordt verwoord is de afgelopen veertig jaar niet of nauwelijks veranderd. Zo begint Den Uyl's beroemde essay *De smalle marges van democratische politiek* dat in 1970 werd gepubliceerd in de aanloop naar de verkiezingen van 1971 als volgt: 'Politiek was in Nederland wel een erg ondoorzichtig bedrijf geworden. Zo werd de manier waarop meestal kabinetten tot stand plachten te komen, (terecht) als oncontroleerbaar geknutsel van enkelingen gezien. De vrijblijvende opstelling van partijen vóór verkiezingen kwam neer op de afdracht door de kiezer van zijn stem, zonder controle op het gebruik daarvan. De veelheid van partijen belemmerde eens te meer het zicht op een duidelijke beleidskeuze.' (Den Uyl 1978 (1970)).

partij van de minister-president.³⁶ En wellicht is het toeval, maar in al deze gevallen betrof het een minister-president die tenminste twee termijnen had gediend. Men kan dat wispelturigheid noemen, maar het is ook een vorm van checks and balances die voorkomt dat één politieke partij of combinatie van partijen permanent aan de macht blijft, zonder dat er ook maar één constitutionele regel aan te pas hoeft te komen. In een gezonde democratie wisselen regering en oppositie regelmatig van positie en zijn het de kiezers die beslissen of de regering aan de macht kan blijven, dan wel plaats moet maken voor de oppositie. Maar in dat mechanisme is in de Nederlandse democratie niet voorzien.

14. NU NOG EEN OPLOSSING

De oplossing voor dit probleem is echter nog niet zo eenvoudig. De remedie die Van Thijn in 1967 voorstelde was het creëren van wat hij een pendule-democratie noemde. Daarin staat een geloofwaardige oppositie klaar om het roer over te nemen. Dan kan 'een zich ophopende ontevredenheid onder de kiezers over het gevoerde beleid zich bij de verkiezingen in positieve zin ontladen. Elke verkiezing kan een aflossing van de wacht ('swing of the pendulum') tot resultaat hebben. Daardoor bedreigt een eventuele explosie van onbehagen het beleid, maar niet de democratie' (Van Thijn 1967: 55-56). Concreet stelde Van Thijn voor dat politieke partijen zich zouden verdelen in twee blokken, een regeringsblok en een oppositieblok. Deze twee blokken zouden elkaar de regeringsmacht betwisten op basis van twee alternatieve regeerakkoorden, waardoor er voor de kiezers een maximale duidelijkheid zou

---

³⁶ In 1994 gingen er in totaal 34 kamerzetels verloren, waarvan 32 ten koste van de beide regeringspartijen CDA (20) en PvdA (12). In 2002 gingen 46 zetels verloren, waarvan 43 ten koste van de drie regeringspartijen VVD (14), PvdA (22) en D66 (7). In 2010 gingen 34 kamerzetels verloren waarvan 24 ten koste van de regeringspartijen CDA (20), PvdA (3) en CU (1). In 2010 wordt het beeld overigens vertroebeld door het feit dat de PvdA al eerder uit de regering was gestapt. Een strict bewijs voor retrospectief stemgedrag leveren deze cijfers overigens niet op, al was het maar omdat het patroon in 1998, 2003 en 2006 veel minder gemakkelijk te interpreteren is.

ontstaan en de uitslag van de verkiezingen niet alleen bepalend zou zijn voor de samenstelling van de Tweede Kamer maar ook voor die van het kabinet. Vervolgens werd dit voorstel tot tweemaal toe, bij de verkiezingen van 1971 en 1972, ten dele in praktijk gebracht door de presentatie van een linkse coalitie, bestaande uit de PvdA, D'66 en de PPR, met inbegrip van een heus schaduwkabinet. Het enige wat aan die linkse meerderheid na de verkiezingen ontbrak was een meerderheid. Dat was één van de redenen waarom het hele idee snel zijn aantrekkelijkheid verloor. Het vereist een volstreekte tweedeling in de Nederlandse politiek waarin twee blokken met elkaar om de meerderheid strijden. Is die volstreekte tweedeling er niet, dan leidt het slechts tot een nog moeizamer kabinetsformatie dan in Nederland toch al gebruikelijk is, zoals vooral in de formatie na de verkiezingen van 1972 bleek. Alle pogingen in de jaren zeventig om een tweedeling in de Nederlandse politiek te forceren liepen dan ook op niets uit en zonder een radicale herziening van het kiesstelsel is deze ook niet goed denkbaar.³⁷ Een alternatieve oplossing om de kiezers een stem te geven in de allocatie van de uitvoerende macht is de figuur van een rechtstreeks gekozen minister-president, zoals al vanaf de jaren zestig door D66 wordt bepleit. Dit idee is in diskrediet geraakt door de ervaringen in de jaren negentig in Israël. Omdat bij de parlementsverkiezingen de machtsvraag niet meer aan de orde was, waren kiezers geneigd alle strategische overwegingen die zij anders nog in hun afweging zouden betrekken, te laten varen en met hun hart te stemmen. Dit heeft in Israël tot een vergaande versnippering van het partijstelsel geleid, met als gevolg dat het instituut van de gekozen minister-president weer snel is afgeschaft (Rahat and Sheafer 2007). Toch verdient de invoering van de rechtstreekse verkiezing van de minister-president nadere studie, omdat het grote voordelen biedt. In de eerste plaats geeft het de kiezers een dubbele stem waardoor zij niet alleen in staat zijn te beslissen over de samenstelling van de volksverte-

---

³⁷ Zie in dit verband het voorstel van Andeweg (2003) om terug te keren naar het kiesstelsel van vóór de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging.

genwoordiging, maar ook in belangrijke mate over die van de regering. In de tweede plaats bevordert het een dualistische relatie tussen regering en parlement, niet alleen doordat het parlement meer ruimte krijgt om zijn taken van volksvertegenwoordiging en het controleren van de regering te vervullen, maar ook doordat het de regering(sleider) een eigen mandaat van de kiezers geeft en daarmee een steviger positie ten opzichte van het parlement. Een dualistische relatie tussen regering en parlement veronderstelt immers een krachtig tegenspel van het parlement. Maar dat krachtige tegenspel kan er alleen maar zijn als ook aan de andere kant het spel krachtig gespeeld kan worden. En om er nog een voordeel aan toe te voegen: het verlost ons van de quasi-directe verkiezing van de minister-president die het huidige stelsel is binnengeslopen.³⁸ Dit leidt ertoe, om het voorbeeld van de laatste verkiezingen te nemen, dat de partij die het meeste aantal stemmen heeft behaald, maar nog altijd niet meer dan 20% van de kiezers vertegenwoordigt, per se de minister-president moet leveren. In het geval van een echte gekozen minister-president heeft deze een mandaat van de meerderheid van de kiezers en niet slechts van de grootste minderheid van de kiezers.³⁹ Bovendien, waarom is de versnippering van het partijstelsel, of liever gezegd de afbrokkeling van de grote partijen, nu eigenlijk een probleem? Het probleem is niet dat de Tweede Kamer zijn taak als volksvertegenwoordiging of zijn controlerende taak niet goed zou kunnen vervullen. Die functies kunnen best nog wel vervuld worden door een parlement waarin een groot aantal partijen vertegenwoordigd is. Het echte probleem is dat er uit het versnipperde partijenlandschap ook nog eens een kabinet gevormd moet worden dat het vertrouwen heeft van een meerderheid in het parlement. Bij een gekozen minister-president (overigens afhankelijk van de precieze invulling daarvan) wordt de kabinetsformatie losgekoppeld van de Tweede Kamerver-

---

38 Met als meest bijzondere figuur die van een minister-president die al vóór de verkiezingen laat weten de enige functie waarvoor hij gekozen kan worden – die van kamerlid - niet te zullen aanvaarden als hij niet wordt gekozen voor het ambt van minister-president, een ambt waarvoor hij niet gekozen kan worden en als het aan zijn eigen partij ligt, ook in de toekomst niet gekozen zal kunnen worden.

39 Althans wanneer gekozen wordt voor de meest vergaande variant. Zie noot 40.

kiezingen en doet zich het probleem in deze vorm niet meer voor.⁴⁰ De kans dat er op afzienbare termijn de vereiste constitutionele meerderheid te vinden zal zijn voor de invoering van een gekozen minister-president, is overigens vrijwel nihil.⁴¹ Een perfecte oplossing zonder bijwerkingen om de kiezers te laten beslissen bestaat ook niet. Maar het zou al helpen wanneer kabinetsformaties bij voorkeur 'over rechts' dan wel 'over links' zouden plaatsvinden en vooral niet 'door het midden'. Want juist die klontering van de gevestigde politieke partijen leidt tot een karteldemocratie met alle gevolgen van dien.

15. CONCLUSIE

Het zou al te pretentius zijn op mijn laatste dag hier nog een oplossing te willen bedenken voor de problemen waarmee de democratie in Nederland wel degelijk wordt geconfronteerd.

Maar, en dat is wat ik heb willen betogen, laten we niet al te gemakkelijk over een crisis van de democratie spreken. De problemen waarvoor we nu een oplossing proberen te vinden liggen in het verlengde van het democratiseringsproces zoals dat al in de negentiende eeuw is begonnen

---

40 Daarmee zijn uiteraard niet alle problemen opgelost. Zelfs in de meest vergaande variant waarin de minister-president niet afhankelijk is van het vertrouwen van een meerderheid van het parlement en het parlementaire stelsel de facto plaats maakt voor een presidentieel stelsel zal de minister-president, c.q. de regering een werkbare relatie met het parlement moeten ontwikkelen. Wanneer de minister-president zo nodig in twee rondes wordt gekozen, waarbij in de tweede ronde alleen de twee kandidaten mee mogen doen die in de eerste ronde de meeste stemmen hebben behaald, dwingt dit politieke partijen in de tweede ronde tot samenwerking en eventueel inhoudelijke afspraken.

Bovendien zou er hoe dan ook een bodem gelegd moeten worden in de versnippering van het partijstelsel. De afkalving van de grote politieke partijen valt door geen enkel kiesstelsel te voorkomen, zoals de ervaring in andere landen leert, maar de invoering van een kiesdrempel van bijvoorbeeld 5% zou in elk geval een totale versnippering helpen tegengaan. Het stelsel van evenredige vertegenwoordiging dat bijna honderd jaar geleden werd ingevoerd was bedoeld om de evenredige vertegenwoordiging van de belangrijkste groeperingen in de samenleving te garanderen. Het is nooit bedoeld geweest om komende en gaande splinterbewegingen een platform in het parlement te bieden. Het voorspelbare bezwaar tegen de invoering van een kiesdrempel is dat daarmee de evenredigheid en uiteindelijk de democratie geweld wordt aangedaan. Dit valt echter moeilijk vol te houden. Er is altijd een kiesdrempel, zij het dat deze op dit moment vrijwel gelijk is aan de kiesdeler en daarmee afhankelijk van het aantal kamerzetels. En ook in landen waar op dit moment een kiesdrempel van 3 tot 5% bestaat, zoals in België Zweden en Duitsland is het stelsel van evenredige vertegenwoordiging gehandhaafd.

41 De Nationale conventie bracht een verdeeld advies uit over de invoering van een gekozen minister-president. Voor de argumenten van voor- en tegenstanders (zie Nationale conventie 2006).

met als inzet een meer directe relatie tussen de wil van het volk en het overheidsbeleid. Dat is een moeizaam proces waarin het volk soms reделoos lijkt en de elite radeloos. Maar dat de democratie reddeloos zou zijn, lijkt mij voorlopig een onzinnige stelling. We hebben de onverbetterlijke neiging om de problemen waar we nu mee geconfronteerd worden geweldig uit te vergroten en het historisch perspectief te verliezen (Van Deth 1983). Er is geen enkele periode in de geschiedenis aanwijsbaar waarin de democratie steviger verankerd was dan in de huidige. Voor het eerst in de geschiedenis heeft de democratie tot in alle uithoeken van Europa gezegevierd. Om de eerder aangehaalde uitspraak van Willy Brandt te parafaseren: we worden niet langer omgeven door 'seas of of dictatorship' maar door 'seas of democracy'. En ondanks alle populistische oprispingen is de democratische cultuur steviger gevestigd dan ooit tevoren. Zeker, dat geldt meer voor de waarden van de democratie dan voor die van de rechtsstaat. De waarden van de rechtsstaat, of liever gezegd de consequente toepassing daarvan, behoren eerder tot het culturele erfgoed van de elite dan tot die van de brede lagen van het volk. Daar ligt onmiskenbaar een spanningsveld waarvan gretig gebruik gemaakt wordt door populistische bewegingen. Maar in tegenstelling tot de jaren dertig is het antiautoritarisme wijd verspreid (Inglehart en Welzel 2005). Alle vergelijkingen met de ondergang van de Weimanrepubliek of angstvisioenen over een opstand der horden missen dan ook iedere rationele grondslag. Het einde van de democratie ligt al evenmin aan de horizon als het einde van de geschiedenis.

16. TOT SLOT

Aan mijn geschiedenis aan deze universiteit is wel een einde gekomen. Mijn formele houdbaarheidsdatum is sinds gisteren overschreden. Het is uiteindelijk een lange geschiedenis geworden. En de reden daarvoor is heel simpel: dit is voor mij vanaf het begin een voortref-

felijke plek geweest om te werken. Mijn komst hier viel samen met de oprichting van wat toen nog de onderafdeling Bestuurskunde heette. Die beginjaren waren pioniersjaren in iedere positieve betekenis van het woord, met grote ambities en een sterk gevoel van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en onderlinge saamhorigheid. Wellicht het meest dankbare aspect van werkzaam te zijn in het hoger onderwijs is jonge mensen in snel tempo volwassen te zien worden en hen later weer zeer volwassen in een verantwoordelijke positie terug te zien.

De universiteit is altijd goed voor mij geweest door mij meermalen bijzondere faciliteiten te verlenen. Vooral de waardering die daaruit bleek, was bijzonder motiverend. Een mens leeft nu eenmaal niet bij brood alleen. De ultieme waardering was mijn benoeming tot universiteitshoogleraar, nu ruim vijf jaar geleden. Ik ben de universiteit bijzonder erkentelijk voor wat zij mij al die jaren geboden heeft.

De dagelijkse habitat wordt natuurlijk vooral gevormd door de onmiddellijke werkomgeving, in mijn geval wat afwisselend de leerstoel, de sectie en de vakgroep heeft geheten. Voor een betrekkelijk kleine groep als de onze was er altijd de uitdaging niet de grootste maar wel de beste te willen zijn. Waar ik het meest trots op ben, is dat we in een van de recente onderzoeksvisitaties werden bestempeld als hét centrum in Nederland voor internationaal-vergelijkend onderzoek. Ik heb het geluk gehad altijd met voortreffelijke mensen te hebben mogen samenwerken. Ik kan hen hier niet allemaal noemen, maar de toon van een ambitieuze groep werd al in de beginjaren gezet met mensen als Harry Daemen, Jan van Deth en Bob Lieshout. Met de benoeming van Bas Denters en Kees Aarts tot hoogleraar nu enkele jaren geleden, viel wat mij betreft alles op zijn plaats en is de toekomst van de vakgroep als hoogwaardig centrum van onderwijs en onderzoek beter gegarandeerd dan ooit. En met Henk van der Kolk als nieuwe vakgroepvoorzitter moet het helemaal goed komen. En laat ik mij met terugwerkende kracht gelukkig prijzen met zulke voortreffelijke vakgroepsecretaresses als Seeta Autar, Marcia Clifford

en Janine van der Woude. Janine is inmiddels de vakgroep in persoon geworden en zonder haar zou er zelfs van mijn afscheid niets terecht gekomen zou zijn.

Buiten de universiteit heb ik met zoveel mensen aan zoveel grote projecten gewerkt, dat er geen beginnen aan is om ze op te noemen. Het begon met de roemruchte sessies ter voorbereiding van het eerste Nationaal Kiezersonderzoek in 1971 onder leiding van Rob Mokken en loopt nog steeds door met de *democratic audit* waar ik samen met Rudy Andeweg leiding aan mag geven. In al deze projecten heb ik mijn Nederlandse collega's leren kennen en vooral waarderen. Dear friends from abroad. I'm really happy you thought it worthwhile to attend this happening and I'm deeply sorry if you couldn't follow me. At least this time you can blame the language.

The many projects of comparative research we have been involved in together were always a major intellectual challenge and in many cases led to a lasting friendship. The development of large scale comparative research over the last decades has been enormous. For the first time in history we can seriously try to assess the interaction between the characteristics of the political system and individual political behaviour and political attitudes. This is a fascinating development and I hope to be part of it for some time to come.

Buiten mijn eigen vakgebied is de Sociaal-Wetenschappelijke Raad mijn favoriete debatingclub geworden, om met Hans Blom te spreken. Ik voel mij dan ook zeer vereerd dat de SWR dit week-end hier zijn tenten heeft opgeslagen om zijn periodieke conferentie met mijn afscheid te kunnen combineren.

De laatste twee jaar heeft het KNAW-bestuur veel tijd en aandacht gevraagd. Maar ik kan mij niet herinneren ooit deel uitgemaakt te hebben van een bestuur dat zulke moeilijke besluiten wist te nemen in zo'n goede onderlinge verstandhouding. De vriendschappelijke sfeer binnen het bestuur maakt vele uren goed.

Ruim dertig jaar geleden zijn José en ik samen naar Twente gekomen

en al veel langer is zij mijn steun en toeverlaat, waarschijnlijk de meest kritische geest in mijn omgeving, en hebben we samen lief en leed gedeeld. Die band wordt alleen maar hechter naarmate we ouder worden. Laten we daarom samen heel erg oud worden en er nog lang zijn voor onze kinderen en kleinkinderen.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

- Aarts, C. en J. Thomassen. 2008a. Een nieuwe dimensie in de Nederlandse politiek. *Bestuurskunde* 17 (3):47-55.
- Aarts, C. en J. Thomassen. 2008b. Dutch Voters and the Changing Party Space. *Acta Politica* 43 (2/3):203-234.
- Aarts, C. en J. Thomassen. 2010. Political representation and globalization. *Annual Meeting of the Midwest Political Science Association*. Chicago.
- Aerts, R. 2009. *Het aanzien van de politiek. Geschiedenis van een functionele fictie*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Andeweg, R. 2000. From Dutch disease to Dutch model? Consensus government in practice. *Parliamentary Affairs* 54 (4):697-709.
- Andeweg, R. 2003. De pendule van Ed van Thijn. *Socialisme en Democratie* (12):22-27.
- Andeweg, R. en J. Thomassen. 2007. *Binnenhof van binnenuit. Tweede Kamerleden over het functioneren van de Nederlandse democratie*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
- Andeweg, R. 1982. *Dutch Voters Adrift: On Explanations of Electoral Change 1963-1977*. Leiden.
- Beus, J. de. 2001. *Een primaat van politiek*. Amsterdam: Vossiuspers.
- Birch, A.H. 1971. *Representation*. London: Pall Mall.
- Bovens, M. en A. Wille. 2008. Deciphering the Dutch drop: ten explanations for decreasing political trust in the Netherlands. *International Review of Administrative Sciences* 69 (2):329-343.
- Bovens, M. en A. Wille. 2011. Politiek vertrouwen in Nederland: tijdelijke dip of definitieve daling? In R. Andeweg en J. Thomassen (red.) *De democratie doorgelicht: evaluatie van het Nederlandse democratische bestel*. Leiden: Leiden University Press.
- Brug, W. van der. 2008. *Een crisis van de partijdemocratie? Oratie*, Amsterdam: Vossiuspers UvA.
- Brug, W. van der. 2003. Zwevende of geëmancipeerde kiezers? In *DNPP jaarboek 2003*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Brug, W. van der, en Ph. van Praag. 2007. Erosion of support for political institutions in the Netherlands: structural or temporarily? A research note. *Acta Politica* 42 (4):443-458.
- Cain, E., R. Dalton en S.E. Scarrow (red.). 2003. *Democracy Transformed? Expanding Political Opportunities in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Canovan, M. 1999. Trust the People! Populism and the Two Faces of Democracy. *Political Studies* XLVII:2-16.

- Crozier, M., S. Huntington en J. Watanuki. 1975. *The crisis of democracy*. New York: New York University Press.
- Daalder, H. 1964. *Leiding en lijdelijkheid in de Nederlandse politiek*. Leiden: Rijksuniversiteit Leiden.
- Dahl, R. 1970. *After the revolution? Authority in a good society*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R. 1989. *Democracy and its critics*. New Haven: Yale University Press.
- Dahl, R.A. 1956. *A Preface to Democratic Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dahl, R.A. 1982. *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control*. New Haven: Yale University Press.
- Dalton, R., S. Flanagan en P. Beck (red.). 1984. *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies: Realignment or Dealignment?* Princeton: Princeton University Press.
- Dalton, R. 1999. Political Support in Advanced Industrial Democracies. In P. Norris (red.) *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Dalton, R. 2006. *Citizen Politics. Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies*. 4th ed. Washington, DC: CQPress.
- Dalton, R. 2004. *Democratic Challenges, Democratic Choices. The Erosion of Political Support in Advanced Industrial Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Dekker, P., L. Halman en T. Van der Meer. 2006. Ontwikkelingen in politiek vertrouwen in Europa, 1981-2004. In A. Korsten en P. de Goede (red.) *Bouwen aan vertrouwen*. Den Haag: Elsevier.
- Dekker, P. en T. Van der Meer. 2008. Onveranderlijke onvrede? Een drieluik. *Bestuurskunde* 17 (3):30-38.
- Den Uyl, J. 1978 (1970). De smalle marge van democratische politiek. In idem *Inzicht en Uitzicht: Opstellen over Economie en Politiek*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Deth, J. van. 1983. Veranderingen in Nederland. In J. Thomassen et al. *De verstomde revolutie*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Deth, J. van. 1990. *Op zoek naar de verloren politiek*. Oratie KUN.
- Deth, J. van. 1993. De permanente 'crises' in de Nederlandse politiek' *Acta Politica* 28 (3):251-272.
- Doorn, J. van. 2009. Democratie in de overgang - van collectieve beheersing naar geordende vrijheid. In *Nederlandse democratie. Historische en sociologische waarnemingen*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Easton, D. 1965. *A Systems Analysis of Political Life*. New York: John Wiley.
- Eijk, C. van der, en B. Niemoller. 1983. *Electoral Change in the Netherlands. Empirical Results and Methods of Measurement*. Amsterdam: CT-press.
- Franklin, M., T Mackie, H Valen et al. 1992. *Electoral Change. Responses to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Freedom House. 1999. *Democracy's century. A survey of global political change in the 20th century*. New York.
- Fuchs, D. en H-D. Klingemann. 1995. Citizens and the State: a Changing Relationship? In H-D. Klingemann en D. Fuchs (red.) *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Fukuyama, F. 1989. The End of History. *The National Interest* 16:3-18.
- Fukuyama, F. 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Avon Books.
- Gibson, J. 2007. Political intolerance in the context of democratic theory. In R. Dalton en H-D. Klingemann (red.) *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Gunsteren, H. van, en R. Andeweg. 1994. *Het grote ongenoegen. Over de kloof tussen burgers en politiek*. Haarlem: Aramith.
- Heldring, J. 2010. Imploderende democratie? *NRC Handelsblad*, 10 juni 2010.
- Hendriks, F. 2006. *Vitale democratie. Theorie van democratie in actie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Hibbing, J.R. en E. Theiss-Morse. 2002. *Stealth Democracy. Americans' Beliefs about How Government Should Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoffmann-Lange, U. 1987. Eliten als Hüter der Demokratie? *Politische Vierteljahresschrift Sonderheft* 18:378-391.
- Holsteyn, J. van en J. den Ridder. 2008. Verandering in continuïteit. *Bestuurskunde* 17 (3):39-46.
- Hoogerwerf, A. 1993. *Het verval van de politiek*. Afscheidsrede Universiteit Twente.
- Huntington, S. 1992. *The third wave. Democratization in the late twentieth century*. Oklahoma: University of Oklahoma Press.
- Inglehart, R. 1977. *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles Among Western Publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. 1990. Values, ideology and cognitive mobilization in new social movements. In R. Dalton en M. Kuechler (red.) *Challenging the political order: new social and political movements in Western democracies*. Cambridge: Polity Press.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. en C. Welzel. 2005. *Modernization, Cultural Change, and Democracy. The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inkeles, A. 1983. *Exploring individual modernity*. New York: Columbia University Press.
- Kaase, M. en K. Newton. 1995. *Beliefs in Government*. Oxford: Oxford University Press.
- Katz, R. en P. Mair. 2009. The Cartel Party Thesis: A Restatement. *Perspectives on Politics* 7 (4):753-766.
- Katz, R.S. 1997. *Democracy and Elections*. New York: Oxford University Press.
- Keane, J. 2009. *The life and death of democracy*.

- Klingemann, H-D, R. Hofferbert en I. Budge. 1994. *Parties, Policies, and Democracy*. Boulder: Westview Press.
- Klingemann, H-D. 1999. Mapping Political Support in the 1990s: A Global Analysis. In P. Norris (red.). *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Klingemann, H-D. en D. Fuchs (red.). 1995. *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Klosko, G. 2000. *Democratic Procedures and Liberal Consensus*. Oxford: Oxford University Press.
- Kolk, H. van der en C. Aarts. 2008. Een demografisch profiel van de aanhang van de PVV en degenen die een voorkeurstem uitbrachten op een VVDer bij de verkiezingen van 2006. Enschede: Universiteit Twente.
- Kornhauser, W. 1960. *The Politics of Mass Society*. London: Routledge and Kegan.
- Kriesi, H., E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey. 2008. *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lane, R.E. 1996. 'Losing Touch' in a Democracy: Demands versus Needs. In J. Hayward (red.) *Élitism, Populism and European Politics*. Oxford: Clarendon Press.
- Lazarsfeld, P., P. Berelson en H. Gaudet. 1948. *The People's Choice. How the Voter Makes up his Mind in a Presidential Campaign*. New York: Duel, Sloan and Pierce.
- Lijphart, A. 1976. *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Tweede druk. Amsterdam: J.H. de Bussy.
- Lijphart, A. 1984. *Democracies, Patterns of Majoritarian and Consensus government in Twenty-one Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A. 1997. Unequal participation: democracy's unresolved dilemma. *American Political Science Review* 91 (1):1-14.
- Lijphart, A. 1999. *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lijphart, A. 2000. Democracy in the Twenty-First Century. *Uhlenbeck Lecture*. Wassenaar: Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS).
- Lijphart, A. en H. Spruyt. 1991. Maatschappelijke voorwaarden voor democratische stelsels. In J. Thomassen (red.) *Hedendaagse democratie*, Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.
- Lipset, S.M. 1966. *Political Man*. London: Mercury Books.
- Mair, P. 2008. Electoral Volatility and the Dutch Party System. *Acta Politica* 43 (2/3): 253-253.
- Mair, P. en J. Thomassen. 2010. Political Representation and Government in the European Union. *Journal of European Public Policy* 17 (1):20-35.

- Manin, B. 1997. *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meer, T. van der. 2009. Politiek vertrouwen internationaal verklaard. In P. Dekker et al. *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudies Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Nationale conventie. 2006. *Hart voor de publieke zaak*. Den Haag.
- Norris, P. (red.) 1999. *Critical Citizens. Global Support for Democratic Governance*. Oxford: Oxford University Press.
- Norris, P. 2008. *Driving democracy: Do power-sharing institutions work?* New York: Cambridge University Press.
- Norris, P. 2011. *Democratic deficits: critical citizens revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- O'Donnell, G. 2007. The perpetual crises of democracy. *Journal of Democracy* 18 (1):5-11.
- Pateman, C. 1970. *Participation and democratic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pellikaan, H., S. de Lange en T. van der Meer. 2007. Fortuyn's Legacy: Party System Change in the Netherlands. *Comparative European Politics* (5):282-302.
- Pharr, S. en R. Putman (red.) 1997. *Disaffected democracies: what's troubling the trilateral democracies?* Princeton: Princeton University Press.
- Pitkin, H. 1967. *The Concept of Political Representation*. Berkeley: University of California Press.
- Powell, G.B. 2000. *Elections as Instruments of Democracy. Majoritarian and Proportional Visions*. New Haven: Yale University Press.
- Praag, Ph. van en W. van der Brug. 2006. Dalend vertrouwen: tijdelijk of blijvend? In A. Korsten en P. de Goede (red.) *Bouwen aan vertrouwen in het openbaar bestuur*, Den Haag: Elsevier.
- Rahat, G. en T. Sheafer. 2007. The personalization(s) of politics: Israel 1949-2003. *Political Communication* 24:65-80.
- Ranney, A. 1954. *The Doctrine of Responsible Party Government*.
- Riker, W.H. 1982. *Liberalism versus Populism: A Confrontation between the Theory of Democracy and the Theory of Social Choice*. San Francisco: W.H. Freeman.
- Rob. 2010. *Vertrouwen op democratie*. Den Haag: Raad voor het openbaar bestuur.
- Rose, R. en I. McAllister. 1986. *Voters Begin to Choose. From Closed-Class to Open Elections in Britain*. London: Sage.
- Sartori, G. 1976. *Parties and Party Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sawer, M., N. Abjorensen en P. Larkin. 2009. *Australia: The state of democracy*. Sydney: The Federation Press.
- Scharpf, F.W. 1975. *Demokratietheorie zwischen Utopie und Anpassung*. Kronberg: Scriptor Verlag.

- Schattschneider, E.E. 1942. *Party Government*. New York: Farrar and Rinehart, Inc.
- Schmitt, H. en J. Thomassen (red.). 1999. *Political Representation and Legitimacy in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Schmitter, Ph. 2009. The future of 'real existing' democracy. *Skytte prize lecture*. Stockholm.
- Schnabel, P. 2010. *Toespraak bij gelegenheid van de toekenning van de Akademiëpenning van de KNAW*: KNAW 30 mei 2010.
- Schumpeter, J. 1976 (1942). *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: George Allen & Unwin.
- Schuyt, K. 2003. Kiezers als stuifzand. *Volkskrant* (15 januari).
- Smith, G. 1990. *Politics in Western Europe*. 5th ed. Aldershot: Dartmouth.
- Sociaal en Cultureel Planbureau. 2009. *De Sociale Staat van Nederland 2009*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Spengler, O. 1918-1922. *Der Untergang des Abendlandes*. Wenen: Verlag Braumüller
- Stoker, G. 2006. *Why politics matters. Making democracy work*. Houndmills: Palgrave MacMillan.
- Thijn, E. Van. 1967. Van partijen naar stembusakkoorden. In *Open Brief 2*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Thomassen, J. 1991a. Democratie, problemen en spanningsvelden. In J. Thomassen (red.) *Hedendaagse democratie*. Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.
- Thomassen, J. 2000. Politieke veranderingen en het functioneren van de parlementaire democratie in Nederland. In J. Thomassen, C. Aarts en H. van der Kolk (red.) *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*. Den Haag: SDU.
- Thomassen, J. 2007. Democratic Values. In R. Dalton en H-D. Klingemann (red.) *The Oxford Handbook of Political Behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Thomassen, J. 1976. *Kiezers en Gekozenen in een Representatieve Democratie*. Alphen aan den Rijn.
- Thomassen, J. 1991b. Het functioneren van de representatieve democratie. In J. Thomassen (red.) *Hedendaagse Democratie*. Alphen aan den Rijn: Samsom H.D. Tjeenk Willink.
- Thomassen, J. 1995. Support for Democratic Values. In H-D. Klingemann en D. Fuchs (red.) *Citizens and the State*. Oxford: Oxford University Press.
- Thomassen, J. (red.) 2005. *The European Voter. A Comparative Study of Modern Democracies*. Oxford: Oxford University Press.
- Thomassen, J. (red.) 2009. *The Legitimacy of the European Union after Enlargement*. Oxford: Oxford University Press.
- Velde, H. te. 2010. *Van regentaliteit tot populisme*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Visser, M. 1998. *Five theories of voting action*. Enschede: Twente University Press.
- Wille, A. 2009. *Politieke participatie in Nederland*. Paper gepresenteerd op conferentie *Democratic Audit*. Nijmegen.
- Zijderveld, A. 2009. *Populisme als politiek drijfzand*. Amsterdam: Cossee.

